

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

**ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ:
УКРАЇНСЬКЕ ШІСТДЕСЯТНИЦТВО ТА ЙОГО КУЛЬТУРНО-
ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ (60–80-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)**

Євангеліє від шістдесятництва

Чисті далі небозводу.
Море тихе... Але ми
Тих шануєм, що в негоду
Шквал морський зустрів грудьми.

Бо хіба не мають права
На пошану й співчуття
Люди, що вели нас в гавань
Коштом власного життя¹.

Саме ці слова французького класика Пера-Жана Беранже (Pierre-Jean de Béranger) у перекладі шістдесятника Івана Світличного до певної міри відображають суть діяльності українських шістдесятників, які зустріли і суспільну негоду, і любов людей, і ненависть ворогів, проте відстоювали свої переконання *коштом власного життя*. Як-от Василь Симоненко, Алла Горська, Василь Стус, Юрій Литвин, Олекса Тихий, Валерій Марченко – перелік довгий... У цьому мартиролозі й один із духовно-інтелектуальних провідників цієї плеяди – Іван Світличний (помер 1992 р. у Києві внаслідок поневірянь під час десятирічного ув'язнення).

Ми – свідки подвигу людей, які пішли хресною дорогою національної боротьби і не дожили до нашого часу. Це – воістину месії. А ми – їхні апостоли, і кожен пише одне і те ж «євангеліє від шістдесятництва», але – на свій копил. Тому ми такі артистично різні у своїх писаннях².

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Авторка цього зізнання – лауреатка Національної премії України імені Тараса Шевченка поетеса Ірина Жиленко, яка знала майже всіх шістдесятників, власне, й сама належала до цієї когорти. І написала небуденні спогади «Номо feriens» («Людина святкуюча»), які 2011 р. вийшли в Києві, у видавництві «Смолоскип» із ґрунтовною передмовою Михайлини Коцюбинської, теж шістдесятниці і авторки «Книги споминів» (2006).

Щодо інших спогадів, монографій, статей, то їх безліч. Уже наприкінці 80-х років ХХ ст. працівник Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України Юрій Зайцев заходився друкувати в обласній газеті цикл статей під назвою «Дисиденти»... Таких пізнавальних публікацій з'явилося десятки.

Назагал бібліографія шістдесятництва (дисидентства) – невичерпна. З монографій найвідоміші – Георгій Касьянов «Незгодні: українська інтелігенція в Русі опору 1960–80-х років» (1995), Людмила Тарнашинська «Українське шістдесятництво. Профілі на тлі покоління» (вже вийшло два видання: 2010, 2019).

Дуже цінним є науково-популярне видання «Виклик системі», що його залишив нам дисидент і правозахисник Іван Гель (1937–2011). Книга, з уточненням «Український визвольний рух другої половини ХХ століття», вийшла 2013 р. у Львові (392 с.) і, як пише на обкладинці Мирослав Маринович, теж дисидент і правозахисник, вона «виглядає свідченням, видобутим із царства смерті. Здається, душа автора не змогла би знайти спокою на небі, якби не сказала свого останнього слова».

Не можу не згадати, що до історії шістдесятництва, а ширше – Руху спротиву тоталітарній системі, звертався і автор цих рядків, який 25 років тому написав монографію на 520 сторінок «Попід Золоті Ворота: шість елегій про родину Калинців». Книга 1997 р. вийшла у Львові і вже давно розійшлася. Тим-то 2018 р. пішло у світ друге видання, виправлене і доповнене (520 с.), з авторською передмовою «Перед лицем отих, що впали... або Погляд з відстані двадцяти літ»³.

Ця монографія не лише про шістдесятників і політв'язнів Ігоря та Ірину Калинців, а й про їхніх побратимів, одностудців та ворогів, про арешти, судилища, перебування у таборах і на засланні, – про мужність. Не випадково папа Іван Павло II сказав ці знаменні слова: «Скільки мучеників пройшло і проходить тобою попід Золоті Ворота, Вкраїно мого подиву!».

Тепер же, послуговуючись назвою Жиленко (у неї є поетична збірка з подібною назвою – «Євангеліє від ластівки»⁴), пишу *на свій копил* «Євангеліє від шістдесятництва». Але вже цілком нове – і в іншому ракурсі. Тобто я наважився подати своє бачення, своє осмислення цього культурно-мистецького і політичного явища – українське шістдесятництво, а разом дисидентства взагалі, розглянути на живих прикладах проблеми соцреалізму та модернізму, причому в есеїстичній формі, щоб дати читачеві живу і розмаїту картину віднайдення самого себе: свого національного коріння, своєї нації, мови, віри, несфальшованої історії.

А тому ґрунтувався головню на автентичних свідченнях авторів молодшого і старшого поколінь – тритомні *Щоденники* Олеся Гончара, книги спогадів Івана Дзюби, Анатолія Дімарова, Євгена Сверстюка, Леоніда Плюща, Григора Тютюнника, Михайла Осадчого, Миколи Руденка, Валерія Марченка, Юрія Мушкетика, Юрія Ілленка, Бориса Антоненка-Давидовича, Павла Загребельного, Михайла Масютка, Романа Корогодського, Мирослава Мариновича та інших подвижників тієї доби, які тут не згадані. І цьому є виправдання: автор звертав увагу найперше на діяльність шістдесятників та їхніх старших колег, а також на тих правозахисників, які безпосередньо чи опосередковано перебували в орбіті тогочасного літературно-культурного процесу.

Отож, починаю *ab ovo* – від яйця. Від зародження шістдесятницького, а разом і правозахисного (дисидентського) руху.

ЧАСТИНА ПЕРША

МИКИТА ХРУЩОВ ЯК МОДЕРНІСТ ТА ЙОГО ПРИЧЕТНІСТЬ ДО ЗАРОДЖЕННЯ ШІСТДЕСЯТНИЦТВА

У 1918 р. видатний мислитель киянин Микола Бердяєв (Николай Бердяев) написав знамениту статтю «Духи русской революции», яка того ж таки року була вміщена у збірнику статей «Из глубины», який ще встиг вийти у видавництві «Русская мысль» (Москва-Петроград). Перевидання вийшло у Москві у видавництві Московського університету в 1990.

Згадані духи, які своєю творчістю вели до революції, – це Микола Гоголь, Федір Достоевський (Фёдор Достоевский) і Лев Толстой

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

(Лев Толстой). І що цікаво: ці три «злі духи» так чи інак, насамперед кровно, були пов'язані з Україною. Про Гоголя нема що говорити: однозначно українець, до того ж українець, який використовував теми і сюжети з української історії. Тому його необхідно вважати письменником *українським*, який, на жаль, писав російською мовою – так, як Джеймса Джойса (James Joyce) вважають письменником *ірландським*, хоча свої твори писав мовою англійською; чи шотландського поета Роберта Бернса (*Robert Burns*), який теж писав мовою метрополії.

Щодо Достоевського, то на його українське коріння вказує такий факт, що його навів історик Вячеслав Липинський про приєднання шляхти Пинського повіту до Української Держави 20 червня 1657 р. Серед тої української – тоді поверхово сполонізованої – шляхти він називає 56 найвизначніших родів. Це, зокрема, *Гедройці, Ожешки, Костюшки, Олеші, Достоевські...*⁵

Дід Федора Достоевського, Андрій, був греко-католицьким священником, а точніше – протоієреєм у містечку Брацлав, що на Вінничині. Він був навіть поетом. У 1790 р. отці василіяни видали у своїй Почаївській друкарні збірник «Богогласник», який об'єднав 248 українських релігійних віршів і пісень (із нотами). І от серед тих пісень одна («Покаянна піснь...»), подана у формі акростиха, належить протоієреєві Андрієві Достоевському.

Про українське походження Федора Достоевського писали й Іван Франко⁶, і знаний меценат, видавець, публіцист Євген Чикаленко⁷, й інші автори. Саме українські гени, проявляючись у Достоевського, впливали на його загострене почуття кривди і правди, глибокий психологізм і навіть повчання. Принагідно зазначу, що це почуття – можна сказати, почуття християнської справедливості, – властиве всім письменникам, у жилах яких текла й українська кров, а значить і Антону Чехову (Антон Чехов), і Володимиру Короленкові, і Анні Ахматовій (Анна Ахматова), і Володимиру Маяковському (Владимир Маяковский), і Дмитру Мережковському (Дмитрий Мережковский), і Льву Толстому.

*

До таких підсвідомих українців належав і перший секретар Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС) М. Хрущов, який на XX з'їзді компартії 14–25 лютого 1956 р.

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

розвінчав культ особи Сталіна (Сталин) і, таким чином, захитав основи імперії та дав імпульс до політико-соціального оновлення в інших країнах, що були сателітами СРСР.

Вже саме прізвище ХРУЩов говорило про українське походження Микити Сергійовича. Він народився в селі з вимовною назвою – Калинівка. Це Східна Слобожанщина (Курська губернія), фактично етнічна українська територія. З чотирнадцяти літ мешкав із родиною неподалік теперішнього Донецька (Успенський рудник). Пас корів, працював слюсарем на машинобудівному заводі, пізніше – на шахті. Отож, і тут, на Донбасі, пізнавав Україну. Любив носити вишивану сорочку, любив слухати, як «Реве та стогне Дніпр широкий...». А ще, згадував Дмитро Гнатюк,

Хрущов дуже любив пісню «Рідна мати моя». Причому іноді міг попросити виконати її кілька разів підряд! Та я навіть ту саму річ намагався співати по-різному. Бувало, Микита Сергійович так розчулювався, що з його очей текли сльози. І від того я також плакав⁸.

Це підтверджує і Віктор Женченко, який співав в Оперному театрі в Ташкенті, куди прибув Микита Хрущов. Він слухав узбецькі пісні і задрімав.

Та коли я почав «Рідну матір мою» Андрія Малишка і Платона Майбороди, він, бачу, розплющує очі і ледве чи не починає мені підспівувати. Українська стихія для нього, виявляється, була найближчою і здатна була розбудити його навіть під час найміцнішого сну⁹.

Сам вигляд Микити Сергійовича вказував на його етнічне походження: опецькуватий, присадкуватий, запальний, імпульсивний... Його другою дружиною була українка Ніна Петрівна, дівоче прізвище – Кухарчук, з якою мав двох дітей – Аріадну (Раду) і Сергія...

Серед заслуг щодо України було те, що 1940 р. Микита Сергійович пропонував Сталіну приєднати до УРСР Берестейщину (але марно: її передали Білорусії); він також намагався залишити західні етнічні території в межах УРСР, зокрема створити Холмську область, – і знову марно. Натомість, як пише один із дослідників,

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Хрущову довелося керувати депортаціями українців з Польщі та поляків з України, придушенням національно-визвольної боротьби ОУН-УПА, політичними репресіями, вивезенням на схід сотень тисяч мешканців Західної України, ліквідацією УГКЦ, русифікацією, впровадженням колгоспного рабства... Його також вважають одним із організаторів голодомору 1946–1947 рр.¹⁰.

Щоправда, у лютому 1954 р., вже будучи першим секретарем ЦК КПРС, Хрущов передав Україні на господарсько-економічне утримання Крим. А в лютому 1963 р., на клопотання папи Івана XXIII (Ioannes PP. XXIII) та президента США Джона Кеннеді (John Kennedy), Микита Хрущов погодився відпустити на волю, після 18-річного утримання у Головному управлінні виправно-трудовах таборів (ГУЛАГ), митрополита Йосифа Сліпого. У віддяку відбувся візит дочки Ради Микитівни та її чоловіка Олексія Аджубея (Алексей Аджубей), головного редактора газети «Известия», до Ватикану. Цікава деталь: коли понтифік подарував Раді вервицю, зворушена жінка заплакала...¹¹.

Так, Микита Сергійович мав неабияку владу, адже, крім керівництва партією, ще й очолював Раду міністрів СРСР.

Але тоді, 14 лютого 1956 р., він таки хвилювався. Як-не-як, а на з'їзд прибуло 1 430 делегатів від майже семимільйонної армії комуністів (і ще майже пів мільйона кандидатів у члени Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС)). А ще 55 делегатів із різних країн. Назагал запеклі сталіністи – а він має виголосити секретну доповідь про культ особи Сталіна, який спочивав у мавзолеї поряд із Володимиром Леніним (Владимир Ленин)... І він виступив. А потім пояснив, що вплинуло на його остаточне рішення:

Ось мене нерідко запитують, як це я раптом вийшов і виголосив ту доповідь на XX з'їзді, – згадував М. Хрущов у вузькому колі слухачів, серед яких був і Ф. Бурлацький. – Стільки літ ми вірили цій людині. Підіймали її. Створювали їй культ. І ризикували теж надзвичайно. Як ще поставляться до цього керівники партії та закордонні діячі і вся наша країна? Ось тут я хочу розповісти вам історію, яку запам'ятав з дитинства, коли тільки навчався грамоти. Була така

книжка «Чтец-декламатор». У ній з'являлось чимало цікавих публікацій. І прочитав я в цій книжці оповідання, автора не запам'ятав. Сиділи якось у тюрмі в царські часи політ'язні. Там були і есери, і меншовики, і більшовики. Серед них був старий швець Піня, який потрапив до тюрми випадково. Ну, стали вибирати старосту камери. Кожна партія пропонує свого кандидата. Виникла велика суперечка. Як бути? І тут хтось запропонував шевця Піню, людину безневинну, яка не належала до жодної партії. Всі посміялись, а потім погодились. І став Піня старостою. Потім вийшло так, що всі вони вирішили з тюрми втікати. Стали рити підкоп. Чи довго рили – невідомо, але вирили. Ну, тут і постало питання, кому першим йти в цей підкоп. Бо, може бути, тюремне начальство вже довідалося про підкоп – і там чекають з рушницями. Хто першим наважиться вийти, того першим і смерть спостигне. На есерів-бойовиків вказують, а ті на більшовиків. І ось у цей момент у кутку підводиться старий швець Піня і каже: «Якщо ви мене вибрали старостою, то мені таки випадає йти першим». Ось так і я на ХХ з'їзді. Оскільки мене вибрали Першим, я повинен, я зобов'язаний був, як той швець Піня, сказати правду, чого б це мені не вартувало і як би я не ризикував¹².

Цю історію з уст Микити Хрущова переповів його колишній радник Федір Бурлацький (Федор Бурлацкий). Але він не сказав, що автором «Талісману» був інший українець – Володимир Винниченко (див. його: Краса і сила: повісті та оповідання. Київ: Дніпро, 1989. С. 664–693). Та й події з Пінею теж пов'язані з Україною – вони відбувалися в Києві в Лук'янівській тюрмі. Стосовно автора, то інші автори твердять, що Хрущов знав про Винниченка, згадував його прізвище, навіть любив як письменника, та не це головне...

Микита Хрущов *перший* на весь світ показав злочинну суть комуністичної Системи, але не зумів, та й не хотів, її ламати. Показовий тут вірш Дмитра Павличка, за який пустили під ніж його збірку «Правда кличе», видану у Львові 1958 р. вісімнадцятитисячним накладом:

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Коли помер кривавий Торквемада.
Пішли по всій Іспанії ченці,
Зодягнені в лахміття, як старці,
Підступні пастухи людського стада.

О, як боялися святі отці,
Чи не схитнеться їх могутня влада!
Душа єретика тій смерті рада –
Чи ж не майне де усміх на лиці?

Вони самі усім розповідали,
Що інквізитор уже нема.
А люди, слухаючи їх, ридали...

Не усміхались навіть крадькома;
Напевно, дуже добре пам'ятали,
Що здох тиран, але стоїть тюрма!¹³.

Тюрма стояла, та через тридцять літ інший партійний достойник, уже в статусі генсека КПРС, і теж з українським корінням, Михайло Горбачов (Михайло Гобрач'єв), своєю «перебудовою» запустив тригер розвалу імперії – поки що зовнішньої, на черзі розпад імперії внутрішньої (РФ), і в наші дні цьому якнайбільше сприяють Збройні сили України (ЗСУ).

І все ж Микита Хрущов започаткував деякі полегші, повернув із ГУЛАГу багатьох в'язнів, прибрав із мавзолею прах Сталіна, під час Карибської кризи не допустив ядерної війни, дозволив, хай і вибірково, друкувати окремих, досі заборонених авторів, домігся (переконавши політбюро) опублікувати в журналі «Новый мир» повість Олександра Солженіцина (Александр Солженицын) «Один день Івана Денисовича» (1962), що принесла її автору – до речі, по матері українцеві – світову славу.

*

У 1954 р. російський письменник Ілля Еренбург (Илья Эренбург) опублікував повість «Оттепель», тобто *відлига*. Звідси й пішла назва політичного послаблення, і не просто відлига, а відлига

Хрущовська. Себто Хрущов дав назву цілому політичному явищу, яке пробудило різні сфери життя.

Тим-то відносно Сталіна Хрущова можна вважати *модерністом*, бо він не лише розвінчав культ особи, а й заохотився оновити спосіб державного господарювання, цебто провести модернізацію: запровадив самоокупні *раднаргоспи*, захопився повсюдним вирощуванням кукурудзи, за винятком хіба що Північного полюса; кинув гасло «наздогнати й перегнати Америку», за 20 років побудувати в СРСР справжній комунізм... У вужчому (і найкращому) розумінні модернізм – це боротьба зі старими віджилими формами життя, які гальмують рух уперед, це пошуки найбільш адекватних форм поступу, які відповідають запитам часу.

Наведу приклад з історії. У жовтні 1890 р. у Львові була створена Русько-українська радикальна партія (РУРП), яка відстоювала інтереси селянства. Але 26 грудня 1899 р. постала Українська національно-демократична партія, до якої перейшла частина радикалів, серед них і Франко. На думку Каменяра, РУРП не могла охопити всіх ділянок життя, задовольнити духовні потреби не лише інтелігентів, а й освічених селян. Це й породило потребу заснування нової, ширшої партії. Письменник доводив: покривдженим може бути не тільки робітник, рільник чи ремісник, а й священник, урядник, учитель, купець і навіть жандарм. Отож, національний інтерес – боротьба проти будь-якої кривди, і цей «національний розвій може лежати і в тім, щоб ми з-посеред своєї нації витворювали всі ті стани і верстви, що відповідають певним функціям народно-го життя...»¹⁴.

Подібне було у письменстві. Молоді запротестували. Замало писати про соціальні й національні кривди народу. Необхідно розширювати коло тем, писати про існування духу, про пориви душі до вищих сфер, схватись від бурхливих днів «хоч би в облаках нового містичного неба»¹⁵. І 1906 р. у Львові постало модерне літературне угруповання «Молода муза» (Богдан Лепкий, Михайло Яцків, Василь Пачовський, Степан Чарнецький, Остап Луцький та інші).

Щодо радянської літератури, то основним її гальмом був так званий метод соціалістичного реалізму, тобто писати так, як скаже партія, малювати досконалих людей... (це гарно і відповідно до християнського світогляду), але у соцреалізмі ці досконалі люди мали неухильно відповідати лінії партії.

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Якщо вникнути глибше, то – хоч це, можливо, й парадокс – соц-реалізму в СРСР не було. Бо що це за метод? Якщо реалізм соціалістичний, то він мав би відображати все те, що відбувалося під час соціалізму: репресії, голодомори, переселення народів, заборони мови, вільного вияву думки тощо. А було все навпаки. Це був соцреалізм перекручений, фальшивий, як і все фальшиве в СРСР: вибори, соціальна рівність (без рівності), дружба народів (із беззастережним домінуванням росіян) тощо. Цей псевдореалізм був прокрустовим ложем, підганяючи письменство, культуру взагалі під доктрини партії. Саме проти такого псевдосоцреалізму і виступили шістдесятники. У важкій боротьбі з комуністичною ідеологією, її стереотипами вони пробивали собі дорогу...

ШІСТДЕСЯТНИКИ І ДИСИДЕНТИ

Спершу – хто такі шістдесятники? Послухаймо одного з чільних шістдесятників – Є. Сверстюка. Він говорить, що в Україні десятки поетів віршували, писали прозу для гарантованого друку, оспівували «щасливе й заможне життя трудящих», видавали книжки, пропивали гонорари. «У суто часовому вимірі всі вони – покоління 50–60-х років».

Але шістдесятниками ми називаємо ту невелику групу поетів, критиків, художників, які писали всупереч цензурі й були переслідувані за правду, висловлену одверто і на повен голос.

Коли ми говоримо про українських шістдесятників, то маємо на увазі тих, що ставили на карту життя, обстоювали честь і гідність своєї нації, боролися за свободу слова, за людські права. Змагалися за право бути собою. Світ зацікавився Україною саме завдяки тим українцям, які боролися за волю¹⁶.

А ось міркування ще одного визначного шістдесятника – академіка Дзюби:

Термін «шістдесятники» спершу стосувався тих представників нового покоління, які стали в більш чи менш виражену

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

опозицію до рутинного стану речей, до панівних поглядів і шукали нових шляхів у мистецтві та правдивого розуміння суспільних проблем, не зупиняючись перед критикою політичного режиму. Поняття «шістдесятник», «шістдесятництво» асоціювалися з певним еталоном громадянської сміливості, інтелектуальної незалежності й етичної відповідальності¹⁷.

Іван Дзюба зазначає, що критерії автентичного «шістдесятницького руху поступово розмивалися, «тепер шістдесятниками називають себе всі охочі з покоління, яке пройшло через 60-ті роки минулого століття». Тобто «термін з суспільно-оцінювального став хронологічним, і з цим нічого не зробиш».

*

А тепер – хто такі дисиденти, інакше кажучи – інакомислячі? Дисидентами зазвичай прийнято називати політиків, тих, що прямо виступили проти влади. Як-от: Левко Лук'яненко, Петро Григоренко, Микола Руденко, Леонід Плющ, Валентин Мороз...

Євген Сверстюк проаналізував вияви дисидентства з прадавніх часів – від Сократа (Σωκράτης) до Григорія Сковороди, Миколи Голя, відтак Олександра Довженка, Валентина Мороза...

Коли я копнувся тієї теми у віках, то мені захотілося почати від Сократа. На мою думку, це класичний образ дисидента. По-перше, дисидент – це передусім виразна позиція, виразна концепція, виразне бачення свого середовища і світу. По-друге, дисидент – це не той, хто шепчеться на кухні, умовкнучи кран, щоб не підслухали, а той, хто говорить те, що думає, і говорить послідовно мірою доцільності, акцентовано, чи тихо, чи частково, чи фрагментарно, але говорить одверто і, що надзвичайно важливо, обстоює свої позиції, зокрема й ціною свого життя¹⁸.

Постає запитання: чи були дисидентами шістдесятники? До певної міри, були. Але, за визначенням Михайла Слабошпицького, у вимірі не суспільно-політичному, а естетичному¹⁹.

Хрущовська відлига обнадіювала шістдесятників, і не тільки їх. Вони повірили в духовно-культурне та соціально-політичне

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

оздоровлення суспільства (як у 20-ті роки ХХ ст. – в *українізацію*), в Хрущова, – і це надихало до розкріпаченої творчості, вільного ви-яву думок. Микола Руденко писав, що він знав Микиту Хрущова, що в його характері – так здавалося – «було щось глибоко народне, людяне. І ця людяність першого партійного секретаря породжувала ілюзію, що таки й справді не система винна, а жорстокість окремих людей, таких, як Сталін і Берія (Лаврентий Берія)»²⁰.

Тим-то шістдесятники проти засад радянської влади не виступали. «Так звана антирадянська діяльність зводилася до читання, до зацікавлення самвидавом (...)». У самому ж самвидаві було багато «художніх творів, спогадів, часом були якісь історичні речі. Але то не були речі, які закликали до повалення Радянської влади»²¹.

Те саме говорив і Сверстюк: «Річ у тім, що в колі найактивніших шістдесятників було прийнято триматися на грані легальності. І ніхто не виступав з одверто нелегальними чи “особливо небезпечними” речами»²².

Тобто шістдесятники переважно діяли цілком відкрито, намагаючись звернути увагу влади на ті чи ті пекучі проблеми. Так, коли 1965 р., вже після перших арештів, Іван Дзюба написав свій трактат «Інтернаціоналізм чи русифікація?», то передав його для ознайомлення у ЦК КППС Петрові Шелесту, голові Ради міністрів Володимирові Щербицькому, відтак відправив текст у ЦК до Москви, навіть не забув Олександра Твардовського (Александр Твардовский). До такого легального вчинку вдався й Руденко зі своїми передбаченнями краху імперії, яка визискує народ (дослідження про додаткову вартість, про що йтиме мова нижче).

Деяка лібералізація, у більш-менш терпимій владою формі, тривала до 1964 р. Ми, каже Руденко, були вдячні Хрущову, бо він намагався повернути суспільству живу людську душу. Водночас не забули про криваві події в Будапешті, які «кидали похмуру тінь на його постать. Ми не могли йому пробачити угорської трагедії, бо ще не уявляли, що далеко не все залежало від Хрущова. Страхітливу, нелюдську сутність партokratичної мафії ми тоді ще не розуміли»²³. До цього треба долучити розстріл робітничої демонстрації у Новочеркаську 2 червня 1962 р., а пізніше (але вже за правління Леоніда Брежнєва (Леонид Брежнев)) придушення «Празької весни».

Партноменклатура не пробачила М. Хрущову розвінчання культу Сталіна – і в жовтні 1964 р. після дворцевого перевороту

відправила його на пенсію. Наступного року почалися перші масові арешти шістдесятників і правозахисників. Рух шістдесятництва набув політичного забарвлення – аж до відчуття потреби мати свою державу. Детальніше про це – у розділі «Код пам'яті. Державність». А зараз – про музу.

«КРАЇНА ПОЕЗІЯ»

Найпершим виявом шістдесятництва була поезія.

Ірина Жиленко наголошує, що на зламі 50–60-х років ХХ ст. в Україні, як і в усьому Союзі, домінували вірші. Це була, образно зауважує Жиленко, «Країна поезія». І наголошує, що:

Поетів багато, але своєрідних поетів – одиниці. Тих, які мають неповторний тембр голосу, не схожий ні на який інший. Тих, кого впізнаєш із пів рядка. Тих, які є не просто виробниками віршів, хай навіть наймодерніших і найкаркомніших, – але які є Особистістю – сонцем свого окремишого творчого світу²⁴.

Найраніші *особистості-сонця* у поезії, якщо брати хронологічно, – Дмитро Павличко та Ліна Костенко. Це предтечі шістдесятництва і перші жертви офіційних переслідувань.

Перша збірка Павличка «Любов і ненависть» датована 1953 р., а четверта – «Правда кличе» – 1958 р. Саме ця четверта книжка в той період була найголоснішою, і весь її вісімнадцятитисячний наклад – головно за сонет «Коли умер кривавий Торквемада» – вилучили з бібліотек і знищили. Щоправда, чимало примірників уціліло, один із них пізніше приблукав до мене, і з нього я вже навіть цей «крамольний» вірш. Наведу ще один – теж промовистий і теж вельми популярний:

Якби я втратив очі, Україно,
То зміг би жить, не бачачи лугів,
Поліських плес, Дніпровських берегів,
Де на покосах, наче хвилі, сіно.

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Мені і в непроглядній п'їтмї днів
Твоя лунала б мова солов'їно,
І світ, що ти дала мені у віно,
У с'яйві слова знову б заяснів.

А глухоти не зможу перенести,
Бо не замінять співу мертві жести,
Ні вся природа та краса твоя.

Глядіть на труд всечасної обнови.
Але чуть твоєї пісні-мови –
Ото була б загибель – смерть моя²⁵.

Ліна Костенко дебютувала збіркою «Проміння землі» (1957, вид-во «Молодь»). І вже в ній заявила:

Я в людей не проситиму сили,
я нічого в житті не просила,
як не просять гранітні схили,
щоб у спеку дощі їх зросили.

Я в людей попрошу тільки віри
в кожне слово, почуте від мене,
в кожний погляд очей моїх сірих,
в кожную ласку рук нестудених²⁶.

І цього кредо видатна наша поетеса дотримувалася протягом усього життя: і коли її, після виходу ще двох збірок – «Вітрила» (1958) та «Мандрівки серця» (1961) – перестали друкувати, і коли через 16 літ заборон видала, нарешті, знамениті збірки «Над берегами вічної ріки» (1977), «Неповторність» (1980), «Сад нетанучих скульптур» (1982), романи у віршах «Маруся Чурай» (1979) та «Берестечко» (1999), а 2010 – роман «Записки українського самашедшого». Опублікувала й нові збірки... Здобула заслужену шану та любов: і за високу художність, і за мужню громадянську позицію.

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

Бо пам'ятайте,
що на цій планеті,
відколи сотворив її пан Бог,
ще не було епохи для поетів,
але були поети для епох²⁷.

Дмитро Павличко та Ліна Костенко – перші провісники оновлення поезії, протесту проти стандарту і прислужництва владі. Щоправда, Д. Павличко, маючи «гріх» перебування в Українській повстанській армії (УПА), пристосувався до обставин (потім написав «Покаяльні псалми»), а Костенко залишилася принциповою до кінця, і на неї взорувалися шістдесятники. Адже, як писала І. Жиленко:

Шістдесятництво – не течія, і тим паче – не «школа». Це був рух опору інтелігенції, дух бунтарства, що об'єднував абсолютно різних – і за манерою віршування, і за жанром, і навіть за родом діяльності – людей. Але, уточнює далі Жиленко, основою шістдесятництва був пошук нового: нових виражальних засобів і нового світогляду. Шістдесятники – кожен по-своєму – несли нове!²⁸.

Ірина Жиленко звертає увагу на поетів і поезію. Проте шістдесятництво охоплювало набагато ширший спектр свого осягнення. Це *проза, критика, музика, малярство, кіно, історія*. Кожна з цих галузей культури й мистецтва дала своїх видатних представників, які виступили проти соцреалізму, проти догм, за модернізм в усіх сферах. Але найперше модернізм проявився у поезії.

ОБРІЇ МИКОЛИ ВІНГРАНОВСЬКОГО

У 1959–1971 рр. головою Спілки письменників був Олесь Гончар. Він і послав Павла Загребельного, за його ж словами, «редакторствувати» в «Літературну газету» (від 1962 р. – «Літературна Україна»). До того часу Загребельний 7 років був завідувачем відділу прози журналу «Вітчизна». Там «познайомився практично з усіма живими українськими письменниками і з жахом переконався, що дев'яносто відсотків з них, як казав Михайло Зоценко (Михайл

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Зощенко) «еле грамотны»»²⁹ Та ще й, вочевидь, соцреалісти. «Протиставити цій темній і неграмотній масі треба було тільки щось особливе, неймовірно талановите, розумне, блискуче, зухвале»³⁰.

Таким (на портреті): «високий, красивий, а талант неприборканий, дикий, як степовий вітер у будяках», згадує Загребельний, виявився уродженець Миколаївщини Вінграновський. Письменницька газета 7 квітня 1961 р. на четвертій сторінці вмістила 15 його поезій із зазначенням: «3 книги першої, ще не виданої». Досить було однієї цієї публікації, щоб автор тут же здобув визнання. А наступного року ці поезії увійшли до першої збірки Вінграновського «Атомні прелюди». Автор передмови, Борис Буряк, передавав враження молодого критика Юрія Барабаша, який беззастережно підтвердив, що творчість Миколи Вінграновського – це поезія:

Чекав: от прийде цілком незвичний, ні в чому не схожий на інших, і прихід його буде одкровенням, радісним святом... Пам'ятаєте, як увійшов у поезію років десять тому Дмитро Павличко? Отак увіходить тепер Микола Вінграновський?

Так молодість щиро привітала молодість, і в цьому теж одна з знаменних рис нашого художнього часу³¹.

У поезії Вінграновського фігурують Всесвіт, космос та Україна. І це не випадково: поет – учень Довженка, в якого теж було космічне бачення світу й рідної землі. І відчуття ядерної загрози, що нависла над світом:

За віком вік – до Курської дуги.
Від пірамід – до атомної згуби.
Завіса! Все, товариші боги!
Мені не смішно. В мене змерзли губи.

Комедія закінчена. Амінь!
Небесний дзвін від бовванів в прозор'ї,
І, кинувши на землю власну тінь,
Я встав з колін і небо взяв за зорі (...)³².

Це було сміливо – взяти небо за зорі... Авжеж! На час виходу збірки в космосі побував Юрій Гагарін (Юрий Гагарин). Готувалися

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

до групового польоту українець Павло Попович та чуваш Андріян Ніколаєв (Андріян Николаев): перший на кораблі «Восток-4» (в польоті він заспіває «Дивлюсь я на небо, та й думку думаю...»), другий – на кораблі «Восток-3».

Доба реформ, надій, змагання, поїздка Хрущова до США...
Заобрійне, масштабне бачення і у вірші «Український прелюд»:

Останній міст проплив удалині,
Колеса змащено рососою голубою –
І Київ на Богдановім коні
Пливе навстріч дніпровосою водою...

Вже серце під колесами петля!..
Упало серце! Де тому причина?..
Вже чуть, як обертається Земля,
І обертається з Землею Україна.

Красо моя! Вкраїночко моя!
Ну, що мені робити – я не знаю!
То прилечу, то знову відлітаю,
А день за днем і гасне, і сія... (...) ³³.

Микола Вінграновський неодноразово навідувався до Львова. Перші такі відвідини, разом з Іваном Дзюбою та Іваном Драчем, датовані травнем 1962 р. Всі троє виступали у Шевченківській аудиторії Університету ім. І. Франка – це була сенсація.

У березні 1977 р. Вінграновський побував у редакції молодіжної газети, де я в ту пору працював, і на своїй збірці «Сто поезій», виданій 1967 р., залишив автограф: «Петрові на золоте наше поетичне слово. Львів, березень-77». Саме у цій книжці на сторінці 35-й вміщено той вірш, про який так багато писали:

Я сів не в той літак
Спочатку
Думав я
Що сів у той літак
Але я сів
Не в той літак

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Він був
З одним крилом
Другим крилом
Мав стати
Я
Я
Ним не став (...) ³⁴.

І все одно: «ми/ однокрило/ летимо,/ і кожна мить/ загрожує/
падінням», але смерті не боїться ні він, ні та, що з ним поряд, – «ле-
тимо». Нагадаю, що теми ефемерного польоту торкався і контро-
версійний Микола Холодний, коли у вірші «Заповіт» (1969) писав:

Мій дід шукав якісь підкови,
А я, вогню набравши в рот,
Лечу один у літакові,
З якого вистибнув пілот) ³⁵.

Певна річ, Вінграновський (як і Холодний та інші творчі побратими) аж ніяк не вписувався в канони соцреалізму та комуністичної ідеології. Свою національно-письменницьку позицію (замість каяття) він рішуче заявив у Верховній Раді на зустрічі партійно-комсомольського активу з представниками творчих спілок, прочитавши великого, 7 строф, вірша: «Ні! Цей народ із крові і землі/ Я не віддам нікому і нізащо!/ Він мій, він я, він – світ в моїм чолі,/ Тому життя його і ймення не пропащі!». І ось ця сакраментальна строфа:

Я – формаліст? Я наплював на зміст?
Відповідаю вам не фігурально
Якщо народ мій числиться формально,
Тоді я дійсно дійсний формаліст (...) ³⁶.

ІВАН ДРАЧ ІЗ «НОЖЕМ У СОНЦІ»

Через три місяці після презентації поезії Вінграновського до Загребельного навідався Дзюба з надрукованими на машинці віршами невідомого поета.

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

З Іваном Дзюбою ми кілька років працювали у «Вітчизні», між нами виникло те, що зветься взаємодовірою, тому Іван Михайлович цілком відверто сказав мені, що автор цих віршів Іван Драч щойно виключений з Київського держуніверситету за політику, що вірші свої він пробував читати на літоб'єднанні видавництва «Молодь» (воно вважалося тоді кузнею молодих талантів), але був затюканий, що тепер він змандрував не знати й куди і ці поезії дав не в надії на друкування, а так – для знайомства³⁷.

Павло Загребельний взяв для читання ці вірші додому – і 18 липня 1961 р. газета вийшла з феєричною трагедією Драча «Ніж у сонці». Вона зайняла цілу сторінку, попри те, що була без світлини.

Кинулися шукати фотографію Драча. Щоб показти народові України його Поета. Який він? Прекрасно-розвихрений, як Вінграновський? Чепурний, як Корогич? Романтично-філософський, як Ліна Костенко? Маленький, але гордовитий, як Малишко або Павличко?

Не знайшли ні Драча, ні його фотографії. Надрукували з малюнком редакційного художника Костюченко³⁸.

Наведу уривки з «Прологу», у якому поет стверджував: «Мої віки слідом за мною ходять:/ Од вітряків до полиску ракет (...). І запитує:

Навіщо я? Куди моя дорога?
І чи моя тривога проросла
Од сивої печалі Козерога
В гливке болото рідного села?

Що маю нести в сиві сині далі?
Пшеничну ласку в молодих руках
Чи чорний рак водневих вакханалій,
Що серце їсть п'яти материкам? (...)

Хрустить повітря вафлями сипкими,
Ковтаю з вітром чорнобривий спів...

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Яку гіркоту корабель нестиме,
Бо я ж не наробивсь, не одкипів!

Збираю я в долоні сині тіні,
Прощаюсь із синицею, з Дніпром,
Бо в мене не Ньютонове тяжіння,
А галактичне – в безвість напролом.

Сковороду зустрів я у трамваї
(Блукає він по світу двісті літ).
Смушеву скинув і мене питає,
Чи можу Сонцю передать привіт. (...)

Шепоче він: «Ти відлітаєш, сину,
На лобі в тебе знак неправоти.
Щоб корабель не став за домовину,
Візьми благословення – і лети.

Пройдись землею. В серце йди людське ти,
Питай у нього дозволу і права,
Бо якорі космічної ракети
Вросли в народ – навічно, аж іржаво»³⁹.

Це так само (як і з Вінграновським) була сенсація.

І причетний до неї не тільки 25-річний Драч, а й головний редактор Загребельний, який наважився опублікувати незвичний для національного письменства твір, у якому, до речі, є такі рядки:

Я – вічний чорт. І лай мене й не лай,
Я поведу тебе в таку дорогу,

Що проклянеш ти свій священний край,
І замір свій, і молоду тривогу.

Ти перетрусиш кісточки дідів,
Червоний стяг розірвеш на онучі
І тому, хто тобі так догодив,
У чорну пашу кинешся із кручі...⁴⁰.

Щоправда, у книжковому виданні «Протуберанці серця» (1965) *червоний стяг* перетворено на *корогву*, та й інші слова було змінено, і не на користь твору, але що вдієш – цензура (а заодно, й самоцензура) й далі діяла. Бо цього ж 1965 р. Драч видав, на жаль, збірку «Дихаю Леніним». Що ж, кесареві віддано багато місця...

Попри те, заслуг Драча в поезії, а потім у політиці й державотворенні – чимало. Професор Михайло Наєнко у книжці «Спогад про поета» (Київ, 2020) вважає, що «Іван Драч – лідер шістдесятництва».

Той-таки Загребельний згадує (у книжці «Думки нарозхрист», 2008), що за 35 років він так і не запитав Драча, де саме він прокинувся того ранку (18 липня 1961 р.), коли вийшла газета з його «Ножем у сонці». Та головне, що з того ранку «почався тріумфальний похід Поета Івана Драча, почалося, власне, те, що одразу одержало наймення: *шістдесятники*»⁴¹.

Іван Драч, звичайно, новатор у поезії, реформатор, який своєю творчістю заперечував метод соцреалізму. Хоча б «Баладою про випрані штани», що вміщена у першій збірці «Соняшник»:

Ніч розписала небо в синю домашню вазу.
Захлинулася електричка. Комар в спорихі принишк.
Замурзався я на роботі – і мати примітила зразу
Заплямлені солідолом ще путні сірі штани.

Баняк на плиту поставила. Дістала з полиці мило.
А місяць у білих споднях з батьком у шахи грав.

Далеко овогнене місто на сон голубий мостилося.
Смачною була після пива густа кабачкова ікра.

Відгнали грушами хмари. У вітрі топилися шепоти.
Сад колихався солодко на гойдальці тишини.
А на пружинистій шворці, звішені за манжети,
Пришпилені гострими зорями, в небо ішли штани.

(Повні образи, повні огуди
Мої пишногубі етюди.
«Це вже занадто, це вже занадто», –
Мені нашіптували сонати,

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

І розсипались по панелі
Мої рондо і ритурнелі –
Я обійшовся без них,
Оспівуючи штани)⁴².

То був виклик ортодоксальній офіційній критиці, бо як писав сам Драч: «Художнику немає скутих норм,/ Він норма сам/ Він сам в своєму стилі».

ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО ТА ЙОГО ЗЕМНЕ ТЯЖІННЯ

Перша – прижиттєва – збірка Симоненка, «Тиша і грім», вийшла того ж таки року, що й «Атомні прелюди» Вінграновського, – 1962 р. На відміну від реформаторів Вінграновського й Драча, поезія Симоненка була за формою традиційною, але за змістом – такої національної пристрасті, такої душевної напруги, що зразу ж струснула душі спраглих читачів. Особливо це засвідчила друга збірка «Земне тяжіння», яку видали друзі поета після його передчасної смерті (1966).

Забігаючи наперед, нагадаю, що Симоненко першим із шістдесятників став жертвою комуністичної системи. Влітку 1962 р. міліція жорстоко побила його в Смілі (перед тим привезла з Черкас) – і 13 грудня 1963 р. поет пішов із життя у віці 28 літ...

Це була перша жертва з шістдесятників. Йому не могли простити не тільки пристрасну національну поезію, яка пролунала на всю Україну, а й віднайдення слідів комуністичних репресій у Биківні, що під Києвом. Відомості про це просочилися й до столичного Клубу творчої молоді «Сучасник». Лесь Танюк розповів, що була створена неофіційна комісія, до якої увійшли також А. Горська та Василь Симоненко. Проводирем у Биківнянському лісі був один дідусь. Лесь Танюк згадував:

Був вогкий вересень, земля вгиналася під ногами. Дідусь каже: де вгинається – там і яма. Десь на середині нашої подорожі Василь бере мене за руку і каже: «Подивись, що там!» Кажу, діти грають у футбол. «А ти придивись чим!» Підійшли поближче і бачимо, що діти грають маленьким дитячим черепом, простреленим ззаду. А на воротах у гравців лежать

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

інші черепи. Те поле видалося засіяним смертю... Аллі стало погано, ми вирішили йти вже додому. Василь дорогою прочитав такі вірші:

Ми топчемо і ворогів і друзів.
О, бідні Йорики, всі на один копил.
На цвинтарі розстріляних ілюзій
Уже немає місця для могил⁴³.

Два перші рядки згодом дістали інше звучання...⁴⁴.

Віднаходити сліди більшовицьких катувань у ту пору було аж надто небезпечно. Тим паче, що пошуковці подали до міської Ради меморандум (№ 2). Та він і заглух. «Але відтоді, – наголошує Танюк, – почалися активні переслідування», насамперед – В. Симоненка.

Василь Симоненко, за проникливим визначенням Івана Дзюби,

повернув нашому суспільству ті проблеми, які ми накидали іншим. Ми були перші борці за свободу всіх народів. Крім свого, Василь заговорив про визволення власного народу. Це свого роду історичний поворот у нашій літературі⁴⁵.

Отож, якщо Вінграновському було «видно все за обрієм земним»; якщо Драч вирушав у галактичну подорож, то Симоненко запитував газетних писак, «чи не прийде під ваші кашкети/ блискавицею думка дзвінка:/ в космос крешуть ото/ не ракети,/ але пружні цівки молока»; він співчував, що «Дід умер» (назва вірша), писав про «Старість» («Сім десятків дідові старому»), нагадував: «Ти знаєш, що ти – людина...». Вражаючі всі вірші: «Задивляюсь у твої зіниці...», «Де зараз ви, кати мого народу?», «О земле з перораним чолом...» чи ось цей:

Земле рідна! Мозок мій світліє,
І душа ніжнішою стає,
Як твої сподіванки і мрії
У життя вливаються мое

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Я живу тобою і для тебе,
Вийшов з тебе, в тебе перейду,
Під твоїм високочолім небом
Гартував я душу молоду.

Хто тебе любов'ю обікраде,
Хто твої турботи обмине,
Хай того земне тяжіння зрадить
І з прокляттям безвість проковтне!⁴⁶.

ПЛЕЯДА

У 60-х роках ХХ ст. з'являється низка молодих поетів, які вже у перших збірках заявили про свій талант, як-от Петро Скунець (збірка «Сонце в росі», 1961), Борис Олійник («Б'ють у крицю ковалі», 1962), Борис Мамайсур («Чи буде шторм?»), Петро Засенко («Зірниця», 1962), Борис Нечерда («Материк», 1963), Володимир Підпаллий («Зелена гілка», 1963), Павло Мовчан («Нате!», 1963), Василь Стус («Круговерть», 1965), Ірина Жиленко («Соло на сольфі», 1965), Василь Діденко («Заповітна земля», 1965), Ігор Калинець («Вогонь Купала», 1966), Тарас Мельничук («Несімо любов планеті», 1967), Леонід Талалай («Журавлиний леміш», 1967)...

Всі ці поети утверджували себе й наступними збірками, крім Мамайсура. У 1962 р. він видав збірку «Чи буде шторм?» і майже на сорок років замовк. Не сприяла його подальшій творчості і похмура атмосфера часів застою, і важка невиліковна хвороба, до якої причетні (як і до смерті Симоненка) охоронці режиму. «Є свідчення, що до недуги призвело жорстоке побиття поета в кадебістських застінках. Проводилися над ним також злочинні експерименти у психіатричній лікарні»⁴⁷.

Останнім часом Мамайсур мешкав у Хмельницькому. Тут його розшукав Дзюба, «написав зворушливу статтю про нього “Забуті – поруч (про ще одного шістдесятника)”, упорядкував і видав його книгу поезій “Другий початок”». Помер Борис Сергійович раптово, 19 жовтня 2003 р., проживши 65 літ.

Окремо треба відзначити поета й пісняка Миколу Сома, перша збірка якого – «Йду на побачення» – вийшла ще 1957 р., в один рік

із «Промінням землі» Ліни Костенко, а також Петра Скунця, який дебютував талановитою збіркою «Полюси землі» (Ужгород, 1964).

Цікава географія поетів, яка охоплює схід і захід, центр і південь України: Дмитро Павличко – Івано-Франківщина (звідси й Тарас Мельничук), Ліна Костенко – Київщина (так само й Іван Драч, Микола Сом, Ірина Жиленко), Микола Вінграновський – Миколаївщина, Василь Симоненко – Черкащина, Борис Олійник – Харківщина (тепер Полтавщина), Іван Сокульський, Василь Діденко – Дніпропетровщина, Ігор Калинець – Львівщина, Петро Засенко, Володимир Підпалій – Полтавщина, Борис Нечерда – Житомирщина, Василь Стус – Вінничина (Донеччина), Леонід Талалай – Харківщина, Петро Скунець – Закарпаття... (14 із них, крім Івана Сокульського, Василя Діденка, Петра Засенка та Володимира Підпалого, пізніше стали лауреатами Шевченківської премії).

Паралельно з офіційно виданими книжками широко розгалужувався самвидав. Себто власноруч видрукувані в кількох примірниках, не цензуровані поетичні збірки, що їх автори передавали друзям, знайомим, окремі потрапляли за кордон, де були опубліковані. Скажімо, Калинець встиг видати у державному видавництві «Молодь», та й то у колективній серії «Арфа», тільки 1 збірочку з 35 поезій («Вогонь Купала», 1966), а решта побачили світ у самвидаві. (А відтак – за кордоном).

Це був взаємообмін творчими здобутками та повне взаєморозуміння. 30 березня 1965 р. Ірина Жиленко писала до чоловіка (прозаїка Володимира Дрозда), який тоді відбував службу в армії:

...Невдовзі завітав до мене львівський поет Ігор Калинець (пам'ятаєш, ми в нього були?) Я дуже люблю його вірші. Більше, ніж Лініні [Костенко], ніж Іванові [Драчеві]. Утім, дурна справа порівнювати поетів. Просто він найбільше «мій» поет. Він читав вірші, а я чманіла і заздрила (...)⁴⁸.

Тобто поетичний хор звучав радісно й тривожно, бо «хористи» відчували творчу силу і водночас шукали істини... Цей хор поповнювали й інші (опріч Ігоря Калинця) галичани: Володимир Лучук, який першу свою збірку «Довір'я» видав 1959 р. (у 60-х роках ХХ ст. опублікував ще 6 поетичних книжок). У 1963 р. дебютував своєю «Розмовою» Роман Кудлик. Опісля голосно зазвучав збірками «Паговіння» (1965) та «Калина» (1966) колишній політ'язень

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Іван Гнатюк. З гарною поезією пішли до читача поети й, водночас, піснярі: Степан Пушик (збірка «Молоді громи», 1967) та Богдан Стельмах (збірка «Примула, квітка віща», 1969).

Пізніше до цього різноголосого соборного колективу долучилися відкривач золотої скіфської пекторалі Борис Мозолевський, що родом (як і Микола Вінграновський) з Миколаївщини. Він спершу писав російською мовою (перша збірка датована 1963 р.), згодом повернувся до рідної – української. І залишив нам духмяні, овіяні степовим вітром поезії...

Степе широкий наш, батьку наш сивий!
Скіфи, та половці, та чумаки.
Сіллю сиваською шлях притрусили
Та й опочили в могилах віки.

Де твої межі і де твій початок?
В чім твоя велич і в чім таїна?
Мчить над житами нестримна тачанка –
Наше безсмертя і наша весна.

Степе широкий, рідний наш брате,
Трунку, настоянім на полині!
Поки ти світиш нам – нас не здолати:
Наше коріння – в твоїй глибині⁴⁹.

Відчуття минувшини майже зрима, хвилююче... Ось ще один вірш Мозолевського – «За роками, за ріками...» :

Роки, неначе чумаки,
Пройшли степами – і немає.
Туманом білим з-над ріки
Мені прощальна хустка має.

І все здається – вдалині,
В краю, де зорі, мов дукати,
Хтось тужно плаче по мені,
Та не осмілиться гукати⁵⁰.

ВІД ПОЕЗІЇ ДО ПРОЗИ

Авжеж, справжня поезія – це завжди диво, якийсь, за словами Костенко, *безсмертний дотик до душі*. Те саме можна сказати і про тих, які у 60-ті рр. ХХ ст. творили оригінальну художню прозу. Це, насамперед, Володимир Дрозд, Євген Гуцало, Юрій Щербак, Валерій Шевчук, Григій Тютюнник, Віктор Близнець, Роман Андріяшик, у Львові – Роман Іваничук і Роман Федорів, адже два останніх у ту незвичайну пору теж належали до молодого покоління. І так само залишили високі зразки прози.

Павло Загребельний, згадуючи оті перші знаменні публікації на сторінках редагованої ним газети, нагадує, що (після Миколи Вінграновського) надрукував – і знов на цілу сторінку – вірші лікаря Віталія Коротича...

Тоді ще один лікар – Юрій Щербак приніс мені «Мальовані рецензії» – засіб для боротьби з графоманами майже такої сили, як дуст проти довгоносиків.

Тоді з'явилася й нова проза. Фантастично обдарований Євген Гуцало, загадкові житомирські брати Шевчуки – Валерій і Анатолій, задержуватий Дрозд, і навіть відомий уже тоді як поет Василь Симоненко прислав новелу «Кукурікали півні на рушниках»⁵¹.

Володимир Дрозд дебютував першою книжкою новел та оповідань «Люблю сині зорі» ще 1962 р., коли мав 20 літ. І його того ж року прийняли до Спілки письменників України. Це було визнання таланту й перспективи, що особливо підтвердило оповідання «Білий кінь Шептало», написане 1966 р., яке дало назву окремій збірці і схвилювало такого майстра слова, як Анатолій Дімаров:

«Білий кінь Шептало» Володимира Дрозда вразив мене не менше, ніж перші новели Григора Тютюнника. Хто він? Звідки? Де живе і працює? Мені хотілося конче з ним познайомитись.

Довідався: живе в Києві, працює у відділі прози, у видавництві «Радянський письменник» (...) Отже, Володя працює в тому ж будинкові, в якому я живу.

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Спустився, зайшов до відділу прози. За одним із столів сидів сіренький непомітний хлопчина, майже підліток. Щось незаймано чисте було в його по-дитячому округлому обличчі, в світленькому чубчиківі, що стирчав задержувато, в яких, опущених м'якими віями очач.

І ця дитина написала «Білого коня Шептала»? – подумав я недовіжливо⁵².

Бо про що це оповідання? Про білого коня, який не схожий на інших, сірих, тварин. Який «змалку ненавидів табун, гурт і загорожі»; який «соромився становища робочої худобини, яку можна запрягти, поганяти, стьобати батогом». І Шептало, після різних принижень, побиття, глуму, «гепнувсь у грязюку і покотився по дорожній хлююпавці. Коли звівся на ноги, *вже не був білим конем*». А сірим, невиразним – таким, як усі...

То була явна алюзія на радянську дійсність, уніфікацію людей. Тут і не пахло соцреалізмом.

Я тоді ще не знав, – продовжує Дімаров, – що ця «дитина» за крамольні оповідання встигла побувати в психіатричній лікарні. Але й там, у тих жахливих умовах, вмудрилася написати ще кілька шкідців, підхоплених самвидавом. Од яких закутило в носі блюстителю єдиної та неділимої. «А-а, не розкаюся!.. В солдати його, у солдати!..» І напівживого Володю, місце якому було хіба що в реанімації, висмикнули з психушки та й погнали етапом в Сибір⁵³.

І 2 роки осоружної солдатчини. Щастя, що на той час Дрозд уже мав самовіддану дружину – поетесу Жиленко, яка всякчас підтримувала його, надто ж під час служби, про що детально описала в своїх уже цитованих спогадах «Номо Feriens».

Володимир Дрозд трудився надзвичайно плідно. Вже у війську зумів написати повість «Катастрофа», опісля, незважаючи на огульну критику, створив цілу низку оповідань, новел, повістей, романів. Вершина його творчості – грандіозний роман-епопея у двох книгах «Листя землі», за яку 1992 р. отримав Шевченківську премію.

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

Євген Гуцало спершу дебютував як поет: 1961 р. видав збірку поезій «Зелена радість конвалій», а наступного – книжку оповідань «Люди серед людей». Відтоді чи не кожного року видавав по одній, а то й по дві книжки. І писав щоразу краще: оповідання, повісті, романи, сценарії. Герої його творів – живі, емоційні, поетичні, природні – далекі від схем і банальностей соціалістичного реалізму. Звісно, його критикували, обговорювали на різних зборищах...

Мешкав Гуцало в одному будинку з Дімаровим, тільки поверхом вище. Анатолій Дімаров дивувався: коли Євген Пилипович встигає стільки писати? Його поштова скринька була переповнена листами читачів. Анатолій Дімаров згадує, що Євген Гуцало сідав писати лишень роззутий – щоб, за його словами, відчувати землю. А коли Анатолій Андрійович посеред зими дзвонив у його двері, той зустрічав гостя у коридорі, стоячи на цементній підлозі босяком, тоді як Дімаров мерз навіть у валянках – ще на фронті обморозив ноги... Анатолій Андрійович із захопленням розповідає про творчість свого молодшого колеги; зокрема, про повість «Родинне вогнище», про його романи «Позичений чоловік», «Парад планет», у яких подані такі картини життя, що запам'ятовуються назавжди.

Згодом появився роман зовсім несподіваний. «Блуд». На тему українського сексу. («Польові дослідження» Оксани Забужко бліда тінь цього роману). Викликав справжню бурю: і літературознавці, і читачі ламали списи, то захищаючи, то начисто перекреслюючи цю несподівану, здавалося б, для Гуцала книжку, а він, навіть не спробувавши ув'язатися в суперечку, зненацька одклав белетристику та й засів писати блискучі публіцистичні статті, що майже з номера в номер друкувалися в «Літературній Україні».

«Ментальність орди», – ця книжка публіцистичних статей видана вже після смерті письменника⁵⁴.

Так, один із провідних письменників-шістдесятників Гуцало помер передчасно – на 59 році життя. Але, без сумніву, свою творчо-громадянську місію виконав досконало.

Юрій Щербак в ту щедру на яскраві літературні імена пору привернув увагу своїми першими повістями та оповіданнями, які

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

з'явилися у книжці під назвою «Як на війні». Згодом він став доктором медичних наук (1983), а на початках віднови Державної Незалежності – міністром охорони навколишнього середовища, відтак – Надзвичайним і Повноважним Послом України в Ізраїлі, опісля – у США (і за сумісництвом – у Мексиці), ще пізніше – у Канаді. Це ще одне свідчення, яких визначних особистостей мали в своєму середовищі письменники-шістдесятники. Бо Юрій Миколайович – не лише автор збірника «Як на війні», а й роману «Бар'єр несумісності» (1971), збірки оповідань та повістей «Маленька футбольна команда» (1973), документального роману про боротьбу зі сказом «Причини і наслідки» (1986) та документальної повісті «Чорнобиль» (1987), яку було перекладено на десятки мов, зокрема на японську.

Після активної політико-державницької діяльності (треба додати, що у 1989–1991 рр. Щербак був народним депутатом і членом Верховної Ради СРСР) він повернувся до літературної творчості і, крім 2-х трактатів про перспективи України в глобалізованому світі, написав 3 гостросюжетні політичні трилери: «Час смертохристів: Міражі 2077 року» (2011), «Час Великої Гри. Фантоми 2079 року» (2012), «Час тирана, прозріння 2084 року» (2014). А ще Юрію Миколайовичу належать п'єси, численні кіносценарії, а також – визнання і шана читачів, починаючи від 60-х років ХХ ст.

Григор Тютюнник яскраво засвітився 1968 р. на літературному овиді збіркою новел «Зав'язь». Він – витончений майстер художньої прози, зображення побуту села, знавець людських характерів, народної мови, психології своїх краян. І цього Тютюннику не могли простити ні влада, ні задрісні графомани-соцреалісти. Як зазначає Дімаров, «йому викручували руки, йому плювали в душу, на нього тупотіли керівними взувачками за його новели, що сяяли золотом найвищої проби (...)»⁵⁵.

За 10 років (1968–1978) Тютюнник із важкими зусиллями видав 8 книжок новел і повістей, зокрема для дітей. Навіть отримав премію ім. Лесі Українки. Відтак його ім'я, як повідомив на зборах у видавництві «Веселка» цензор, було «занесене до списку неблагонадійних осіб», що означало заборону друку⁵⁶.

До нього приставили агента Комітету державної безпеки (КГБ), який опікував Тютюнника під час хвороби, приносив горілку... А в березні 1980 р. вороги організували провокацію. У ресторані

«Прага», де він відзначав із колективом «Веселки» (хоч там уже не працював) отримання премії, йому тихцем засунули в кишеню виделку – ніби він дріб'язковий крадій. І під час обшуку біля гардероба «знайшли»... Приголомшений наглою провокацією Тютюнник зреагував мовчанкою. Ні на кого не дивлячись, подався додому... А вдома накинув на шию петлю, залишивши записку: «Домучуйте когось другого. А все моє, що в мене є, спаліть»⁵⁷.

Трагедія сталася 5 березня 1980 р. Це, після загибелі Симоненка, була друга відчутна втрата. (Так само – через рік після Тютюнника – до самогубства вдався і талановитий прозаїк Близнаць, що писав переважно для дітей. Найвідоміша його повість – «Звук па-вутинки» (1969), за яку йому посмертно присудили літературну премію ім. Лесі Українки).

Юрій Коваль – випускник факультету журналістики Львівського університету. Родом – із степової Кіровоградщини. У 60-х роках ХХ ст. видав три збірки ліричних оповідань і новел: «Віднайде-на фея», «Зелена Україна» та «Гармонія», у яких заявив про себе як художник слова, який не описує, як більшість іменитих трудівників пера, а м а л ю є. До того ж володіє методом п і д т е к с т у.

І зрозуміло, чому – ще на другому курсі університету на нього звернув увагу Дзюба (це коли Коваль надіслав до журналу «Вітчизна» свої оповідання), викликав його на розмову до Києва, розповів про талановитого автора на засіданні правління Спілки письменників. І редактор «Літературної України» Загребельний опублікував етюд «І люди помиляються» у рубриці «Молода проза». У цьому ж номері молоду прозу репрезентували Симоненко, Тютюнник і Шевчук.

Відтоді прізвище Ковалья постійно фігурувало в переліку найвидатніших імен. Про нього похвально відгукувалися Максим Рильський (у передмові до збірника «Весняне зілля» він відзначив його «ніжні й теплі зарисовки живого життя»), пізніший дисидент і письменник Михайло Осадчий, критики й літературознавці Юрій Бурляй, Кость Волинський, Михайло Логвиненко, польський літературознавець і перекладач Єжи Єнджеєвич (Jerzy Jędrzejewicz) – автор славнозвісного роману-бестселера про Тараса Шевченка «Українські ночі, або Родовід генія»...

Юрій Коваль – не лише віртуоз слова, психолог-людинознавець, а й заразом романтик, філософ і... поет. Його проза всуціль

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

поетична, позаяк одухотворена, піднесена, художньо правдива. Зараз він самотужки, і вже не один рік, редагує рідний йому журнал «Дзвін» (передніше – «Жовтень»).

У колі прозаїків-шістдесятників не загубилися і Дмитро Герасимчук (збірка новел «Снять квітами зорі», 1967), і Володимир Яворівський (збірка «А яблука падають...», 1968). Себто кожен прозаїк вирізнявся серед побратимів своїм стилем, тематикою, естетикою, заповнював свою «нішу» у літературному процесі, таким чином духовно й інтелектуально збагачуючи письменство та читачів. У цьому списку особне місце посідають адепти історичної прози: В. Шевчук, Р. Андріяшик, Р. Іваничук, Р. Федорів, із дещо старшого, «проміжного», покоління – П. Загребельний.

Валерій Шевчук – людина фактично ренесансного засягу, можна сказати – й Франкової універсальності, глибокого проникнення та осмислення нашої минувшини, насамперед доби козацького бароко. Його персонажі – і Господні угодники («На полі смиренному»), і державні діячі, як-от Василь Капніст, і його країни. Ще 1967 р. він опублікував повість «Серед тижня», наступного року видав ще 3 книжки, герої яких зосереджені на пошуках сенсу буття, своєї екзистенції у світі добра і зла.

Наші сучасники у Вал[ерія] Шевчука, – як пише земляк письменника, житомирянин Євген Концевич, – не соцреалізмівські щасливі чи бадьорі небіжчики, сконструйовані в обрядових закладах покійних Шамоти й Маланчука, – це створені Богом живі людським теплом Адами і Єви, які не бояться за рай на тамтому світі і не перевиконують план славословія, – вони живуть і народжуються собі заради того, щоб жити, і єдине, чого прагнуть, – жити тут, на грішній землі, по-людському...⁵⁸.

Щодо історичної прози, продовжує Є. Концевич, то «його історична проза, завжди залишаючись суто історичною, навіть документальною, проектується на нас, прямо в больові сплетіння (...)».

Не менш вражають й історичні романи Героя України Іваничука, а їх у нього – аж 20. Найвідоміший – «Мальви», який побачив світ 1968 р. Початкова назва – «Яничари». Бо в романі справді йшлося

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

про яничарство: втрату національної пам'яті, зречення рідної мови, Батьківщини. І тут (на це звернув увагу Анатолій Дімаров) український письменник набагато літ випередив роман Чингіза Айтматова (Чингиз Айтматов) «І понад вік триває день» (1980), у якому теж йдеться про яничарів: в Айтматова – *манкурти*.

А тому книжка Іваничука мала величезний попит. У видавництві «Дніпро» її видали стотисячним тиражем, потім додали ще 30 тисяч. Нарешті «Мальви» заборонили, та було вже пізно – книжка розійшлася...

Білі плями нашої історії заповнював й Роман Федорів, і теж своїми романами: «Отчим світильником» (про часи князя Ярослава Осмомисла), «Єрусалимом на горах»...

Роман Андріяшик звертався до історичних подій ближчого нам часу – початку ХХ ст. У 1966 р. він видав антивоєнний роман «Люди зі страху», що його через 10 років продовжив книжкою «Додому нема вороття». У 1969 р. харківський журнал «Прапор» опублікував роман Андріяшика «Полтва». І зразу ж звинувачення автора в націоналізмі, на видання окремою книжкою – заборона (вона вийшла аж через 20 літ у серії «Романи й повісті»).

Іван Дзюба, згадуючи про свою працю у видавництві «Молодь», пише про величезні купи рукописів, що їх надсилали автори з усієї України. І його робота полягала в розчистці цих завалів:

Здебільше це була графоманська продукція, але я мав щастя знайти серед стосів пухлих папок два золоті списки: рукопис збірки оповідань Григора Тютюнника «Зав'язь» та рукопис роману Романа Андріяшика «Люди зі страху» – і переконав керівництво видавництва в тому, що обидві книжки треба якомога швидше видати. Гордився і горджуся цим; заради цього варто було потрапити в «Молодь» і пережити все наступне⁵⁹.

У КОГОРТІ КРИТИКІВ

У списку визначних прозаїків періоду «відлиги» також Сергій Плачинда (1928–2013), Борис Харчук (1931–1988), Йосип Струцюк (1934; поет і прозаїк), Василь Захарченко (1936–2018), Іван Григурко

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

(1942–1982), Анатолій Колісниченко (1943–2015)... Ряд імен довгий і цікавий. Але, каже А. Дімаров,

Не тільки блискучих прозаїків та поетів принесли українській літературі шістдесяті, а й могутню когорту критиків, яку вдихнули в застоєне болото літературознавства свіжий подих життя. Дзюба, Світличний, Сверстюк, Сивокінь, Штонь, Слабошпицький, Шевченко, Жулинський, Дончик, Гречанюк, Брюховецький, Дяченко – ось далеко не повний перелік критиків-шістдесятників. Вони не тільки стояли на одному рівні з письменниками, творчість яких аналізували, а й піднімалися над ними, висвітлювали те, про що автор і не підозрював, що лише ворухилося в його підсвідомості, коли писав⁶⁰.

До непересічних критиків і літературознавців належать і Маргарита Малиновська, Галина Гордасевич, Стефанія Андрусів, Анатолій Макаров, Михайлина Коцюбинська, Іван Денисюк, Володимир Базилевський, Михайло Стрельбицький, Микола Ільницький, Петро Сорока, Тарас Салига... На відміну від злобних офіційних погромників типу Лазара Санова, Вадима Собка чи занадто обережного Леоніда Новиченка, критики-шістдесятники підтримували молодих авторів і вказували їм шлях. Окремі з них були незвичайними ораторами.

Ірина Жиленко захоплювалася Іваном Дзюбою, який не лише розвінчував соцреалізм і соцреалістів у своїх неперевірених публікаціях, а й у виступах усних. Ірина Жиленко писала чоловікові 17 січня 1965 р. про вечір Василя Симоненка у Спілці письменників, на якому виступали Анатолій Перепада, Микола Сом:

Далі письменницькі «отці» мали необережну гуманність підпустити до трибуни нашого одержимого Цицерона (Marcus Tullius Cicero), себто Івана Дзюбу (...) Дзюба – це колосок, це – вогонь, це те, що саме не згасне ніколи в житті, поки його не затопчуть (...) Іван – геніальний оратор, трибун, смолоскип! І він у нас єдиний – з таким широченним діапазоном розуму; з такою глибиною, ґрунтовністю знань; з таким натхненним темпераментом; врешті – з такою лютою, вбивчою дотепністю.

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

Здавалося, що звелася сама Совість і почала говорити на біле – біле, а на чорне – чорне. У наші часи це виглядає сюрреалістично.

То, наголошує Жиленко, був «Вечір Вечорів»⁶¹.

ПЕНЗЛЕМ І ПЕРОМ

Водночас активно творила ціла плеяда неповторних художників: у Києві – Алла Горська, Віктор Зарецький, Галина Севрук, Людмила Семикіна, Галина Зубченко, зовсім молодий на той час Борис Плаксий, у Харкові – Опанас Заливаха, у Львові – Стефанія Шабатура...

Художники-кияни зазвичай гуртувалися у Клубі творчої молоді: у Києві це був «Сучасник», у Львові – «Пролісок». І вже тоді, всередині 60-х років ХХ ст., почалися переслідування художників і нищення їхніх творів. У травні 1964 р. ректор Київського університету Іван Швець за вказівкою міськкому партії молотком потрощив у вестибюлі закладу вищої освіти оригінальний вітраж «Шевченко. Мати», що його спільно створили Алла Горська, Опанас Заливаха, Людмила Семикіна, Галина Севрук, Галина Зубченко.

У 1968 р. Аллу Горську, Людмилу Семикіну, Галину Севрук виключили зі Спілки художників за те, що в числі 139 небайдужих осіб підписали «Лист-протест» проти незаконних судових процесів – і математик Ірина Заславська особисто занесла його в приймальню ЦК КПРС, залишивши свою домашню адресу. Хоча потім вона і підписанти в різних формах (як-от згадані вище мисткині) зазнали репресій⁶².

І все ж поети, науковці, художники зустрічалися, дружили, цікавилися творчими здобутками одні одних. 20 листопада 1964 р. Ірина Жиленко пише чоловікові в армію:

Учора гостювала у Галі Севрук (віднесла їй на оформлення свій сардак). Довго передивлялась її картини. Дуже настроєві, талановиті, хоч і дещо традиційні (особливо ранні). Тепер вона малює вже зовсім інакше. В одну з її картин я просто закохалася, відчувши щось дуже споріднене, близьке мені. Це була начебто ілюстрація до мого вірша «Намалюй мені квіт купальський». Я прочитала цей вірш Галі, і вона одразу

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

підписала картину і подарувала її мені. Це така модернова таємнича і химерно жіноча робота. Радісно відчувати свою несамотність серед людей, відчувати, що хтось подібно до тебе мислить, думає, страждає⁶³.

Знайти споріднену душу – то неабияке щастя. «Всі ми тоді світили одне одному», як свідчив Сверстюк. Хоча не всі зі старшого покоління витримували це світло. Ірина Жиленко пише далі, що Галина Севрук у 35 років одинока, виховує маленького сина:

Живе з батьками, з якими має ті самі проблеми, що і ми всі. Вони не можуть ні збагнути її «інакомислія», і українофільства, ні примиритися з ним. Майстерні не має. Усе це було б дуже невесело, якби не творчість, не картини, не кераміка, якій вона віддає всі свої сили і все своє серце. Та ще якби не друзі. Бо друзі в нас коштують дорого⁶⁴.

Серед друзів шістдесятників був історик та археолог Михайло Брайчевський.

Михайло Юліанович ще 1955 р. захистив кандидатську дисертацію про римські монети на території України, але захистити докторат про антів – «Анти (нариси з історії Східної Європи в епоху великого переселення народів)» – йому не дали, хоч і залишили в Інституті історії. Це був 1960 р. Відтоді дослідник видав низку монографій («Коли і як виник Київ», «Біля джерел слов'янської державності», «Походження Русі») і здобув світову славу.

Водночас Брайчевський своїми небуденними лекціями з історії України просвітлював членів Клубу творчої молоді, 1966 р. написав трактат про «Приєднання чи возз'єднання?»: про фальшування московитами подій 1654 р. Трактат поширювався у самвидав, а 1972 р. його опублікували в Канаді. Того року вченого звільнили з Інституту археології (здавши також підпис під «Листом-протестом») та заборонили друкуватися, виступати, навіть згадувати його ім'я. Михайло Брайчевський працював кочегаром.

Повернення в прилюдну науку відбулося 1989 р. на Установчих зборах Руху. Михайло Брайчевський виступив як співдоповідач «Про перспективи української державності».

ПІСНІ І КІНО

Отож, звідки вони взялися такі? – запитує Жиленко в іншому місці своїх *Спогадів*⁶⁵, маючи на увазі не тільки поетів, прозаїків, критиків, художників, а й музикантів, кіномистців, істориків. Бо ж все було начебто знищене, упосліджене – і ось... Перед 1960 р. з'являються пісні «Чорнобривці» та «Пісня про рушник» («Рідна мати моя...»), а в 60-х роках ХХ ст. – «Ясени», «Два кольори», «Лелеченьки», «Черемшина», «Очі волошкові», «Степом, степом»...

Плідно творять задушевну світлу музику Платон Майборода, Олександр Білаш, Володимир Верменич, Степан Сабадаш, Іван Сльота (автор музики до пісні на слова Василя Юхимовича «А льон цвіте...»), Анатолій Пашкевич, молодий композитор Василь Михайлюк («Черемшина»). У 1964 р. піснею «Колискова» на вірш батька дебютує геніальний Володимир Івасюк. А 1968 р. вже звучить «Я піду в далекі гори», 1970 р. – «Червона рута» та «Водограй»...

Паралельно розвивається *українське поетичне кіно*. У 1964 р. мільйони глядачів захопив фільм «Тіні забутих предків» (у прокаті за кордоном – «Дикі коні вогню»), головним режисером якого був Сергій Параджанов, а незвичайним оператором – Юрій Ілленко, який і зняв ті вражаючі кадри з летючими вогняними конями. У 1970 р. Юрій Ілленко вже як режисер зняв теж непересічний фільм «Білий птах з чорною ознакою», у якому свій акторський талант продемонстрував Богдан Ступка (роль повстанця); натомість славний Іван Миколайчук дебютував у неперевершених «Тінях...».

Про всі колізії, пов'язані з цими двома фільмами, цікаво й небуденно розповів сам Ілленко у своєму унікальному тритомнику «Доповідна апостолові Петру», виданому на початку 2000-х років (2008, 2011). Він, зокрема, наголошує на заслугах Драча, який *стояв біля колиски поетичного кіна*:

Драч мав неабиякий вплив на Параджанова під час зйомки «Тіней забутих предків» і багато в чому сформував концепцію фільму – я цьому свідок. Драч був автором сценарію культової «Криниці для спраглих». Нарешті, Драч – автор сценарію найпотужнішого кіношедевр ХХ століття – Осикового «Кам'яного хреста». Це фільм на віки⁶⁶.

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Не можна забувати, що всі ці знакові фільми (як також «Білий птах з чорною ознакою», «Кам'яний хрест», «Сон», «В бій ідуть тільки старики»...) вийшли у світ, коли директором кіностудії ім. Довженка у 1962–1973 рр. був чоловік Ліни Костенко Василь Цвіркунов, фронтвик, професор, академік Академії мистецтв України, який в усьому сприяв молодим кіномистцям, за що врешті й поплатився посадою.

БАТЬКИ І СПАДКОЄМЦІ

Здобутки шістдесятників вражали Дімарова, який співпереживав із ними їхні тривоги, радощі. Вже хто-хто, а він знав, як нелегко молодим було видавати книжки. Бо, паралельно з одухотвореною, національно-модерною поезією та прозою шістдесятників, активно діяли соцреалісти, які несли свої опуси до видавництва, зосібно і в «Радянський письменник», у якому працював Дімаров. «Боже, скільки я гівна перелопатив!» – вигукує він⁶⁷. Та коли натрапив на справжній твір, це було свято. Саме до нього на рецензію приніс свої перші новели Тютюнник. Він же, Анатолій Дімаров, редагував збірку нарисів Бориса Антоненка-Давидовича, підтримав як рецензент видання талановитого роману Феодосія Рогового «Свято осіннього млива»... Та найбільше тішили й викликали подив шістдесятники:

Незбагненне покоління, що прибуло в світ із зрілим розумом людини, яка побувала в бувальцях. Наче все, що перенесли їхні діти і батьки, що випало на їхню гірку долю в двадцятих, тридцятих, сорокових роках, відкладалося в душі шістдесятників уже в материнському лоні⁶⁸.

Авжеж! Усе відкладалося в підсвідомості. Згадаймо знаменні рядки Симоненка: «Скромна праця моя – То не пишна окраса,/ Але в тому, їй-Богу,/ Не бачу біди/ – Щось у мене було/ І від діда Тараса/ І від прадіда –/ Сковороди». Проте багато було успадковано і від ближчих попередників, найперше – від митців Розстріляного відродження.

Ще раз повернуся до Жиленко, яка з сумом констатує:

Війна відрізала од нас 20–30-ті роки, вони для нас канули в непам'ять душі. Ми пам'ятаємо лише окремих митців, їхнє страдництво, страти, голодомори. Але твори, що залишились, і самі особистості з їхнім моральним торжеством над катами, – це вже справедливість відбору. Ця історична справедливість мовби виправдовує страждання. І нам не страшно зазирати туди, в той жакливий колодязь смерті, яким була епоха «раннього соціалізму»⁶⁹.

І все ж війна відрізала пам'ять про 20–30-ті роки ХХ ст. не повністю. Шістдесятники знали про багатьох класиків тієї кривавої доби, тим паче читали спогади про багатьох із них, хоча й препаровані цензурою (і самим автором), а все одно інформативні. Це, скажімо, спомини Юрія Смолича «Розповіді про неспокій» у трьох книгах, які вийшли у 1968, 1969 і 1972 рр., і в яких виступають колоритні постаті Миколи Куліша, Майка Йогансена, Леся Курбаса, Юрія Яновського, Валер'яна Підмогильного та інших їхніх сучасників, а також йдеться про різні літературні угруповання.

Про одне з таких угруповань та його перебування у ньому Василь Минко написав книжку «Червоний Парнас: Сповідь колишнього плужанина» (Київ, 1972). По-своєму цікавий та ліричний «Роман пам'яті» Тереня Масенка (Київ, 1970), герої якого, зокрема, Сава Божко, Лесь Курбас, Анатолій Петрицький, Янка Купала, російські літератори українського походження Володимир Маяковський та Анна Ахматова...

У Львові – і ще раніше (у 1958, 1959 і 1964 рр.) – вийшли три пізнавальні книжки Михайла Рудницького «Письменники зблизка», відтак – «Ненаписані новели» (1966) та «Непередбачені зустрічі» (1969). Зрештою, у той час із тьми небуття на світ почали виходити й окремі твори розстріляних: «Вибрані поезії» Євгена Плужника (1966), «Вибране» Миколи Зерова (1966) та «Вибране (поезії та переклади)» Михайла Драй-Хмари (1969). Окремо вийшли спогади «Про Григорія Косинку» (1969).

Сенсаційною була публікація в Києві книги поезій Богдана-Ігоря Антонича «Пісня про незнищенність матерії (1968, 452 с.), передмову до якої написав Дмитро Павличко, навівши у ній промовисту строфу поета:

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

І вітер віє від століть,
крилатий, вільний і неспинний,
і вчить свободи, туги вчить
за чимсь незнаним і нестримним⁷⁰.

Себто шістдесятники – хай і вибірково – але відкривали для себе материк поезії, а ще ширше – материк культури, і в цьому їм допомагали не тільки книги видатних попередників, не тільки спогади про них, а й живі свідки та учасники тієї гарячої доби, а саме: Павло Тичина, Максим Рильський, Микола Бажан, Іван Сенченко... Ні, ці метри нашого письменства не заперечували творчості шістдесятників, але застерігали від «викрутасів». Вже після перших публікацій у «Літературній газеті» Вінграновського, Драча (а також Коротича) Рильський опублікував у циклі «Вечірні розмови» огляд «Батьки і діти», у якому, аналізуючи «Ніж у сонці» Драча, наголошував, що він («дуже, дуже піклується... про оригінальність»)⁷¹. Водночас «Не можна не визнати, що прекрасні людяні почуття, великий гнів і великий біль водили рукою поета, коли він писав “Божевільна, Врубель і мед”»⁷².

Щодо Вінграновського, то, на гадку класика,

З усіх трьох Вінграновський – мабуть, найбільш національний. Довженківським духом віє на мене «Триптих» (про Гуцульщину) з такими соковитими, теплими, суто людськими рядками (...) До викрутасів, які полюбляє Драч, Вінграновський здебільшого не вдається (...)

Отже, три талановиті поети із цілого гурта обдарованої молоді. Від щирого серця вітаю їх – і бажаю щасливої праці. У них усе ще – перед ними. Певен, що луска нарочитої оригінальності, оригінальничання поволі спаде з них, і вони здобудуться на оригінальність високу, справжню, щирю, яка неможлива не тільки без вивчення культурної спадщини, а й без глибокої пошани до неї⁷³.

Стаття Рильського датована 4 серпня 1962 р. То був час, коли Максима Тадейовича теж овіяв освіжуючий вітер *хрущовської відлиги* – і, починаючи від 1957 р., поет-класик видав 5 справжніх збірок: «Троянди й виноград», «Голосіївська осінь» (1959), «Згряя

веселиків» (1960), «В затінку жайворонка» (1962), «Зимові записи» (1964). То було «третє цвітіння». Власне, так назвав свою цілком похвальну рецензію на «Троянди й виноград» Стус – «Поезія третьої весни», завершивши її словами Рильського: «Я молодий, бо з молодими»⁷⁴. Тобто із шістдесятниками.

Упродовж 1970–1971 рр. Стус написав дослідження «Феномен доби (Сходження на Голгофу слави)» про початковий вибух творчості Тичини та її занепад у час соцреалізму: «В історії світової літератури, мабуть, не знайдеться іншого такого прикладу, коли б поет віддав половину свого життя високій поезії, а половину – нещадній боротьбі зі своїм геніальним обдаруванням»⁷⁵.

Незважаючи на згубну капітуляцію Тичини перед безбожно-кривавою владою, чільні шістдесятники усвідомлювали трагедію великого поета, цінували його «Соняшні кларнети» і всі ті поезії, у яких ще не було славослів'я партії. Тим паче, молодий Тичина був близький шістдесятникам як *модерніст* – і формою, і змістом⁷⁶. Не випадково Костенко свою першу збірку «Проміння землі» подарувала йому з таким автографом: «Дорогому Павлові Григоровичу – з глибокою пошаною, з щирою любов'ю. 19.III.57 р.»⁷⁷.

Інший сучасник *Розстріляного відродження*, М. Бажан, допоміг Л. Костенко вступити до Літературного інституту в Москві, написав захоплену статтю про її історичний роман у віршах «Маруся Чурай»⁷⁸. Сам Бажан не без впливу шістдесятників знову, за словами Гончара, «сяйнув під час свого третього цвітіння (переспіви з Рільке, уманський цикл)». А «в останні роки Микола Платонович порадував нас ще одним – як майстер художньої есеїстики. Скажімо, його повість про Курбаса, про юність – це ж річ класична»⁷⁹.

Безумовно, попередники були тією невмирущою силою, яка живила дух шістдесятників. Вони мали наснажуючу ауру. На думку Костенко, «одним із найбільш яскравих спектрів гуманітарної аури є література. Це високовольтна лінія духу. Це рух опору». А «коли в Україні був справжній рух опору? Він був ще в часи Шевченка. І цю високовольтну лінію духу підняли шістдесятники»⁸⁰.

Миколу Вінграновського як поета, кіноактора, режисера формували безпосередні взаємини з Олександром Довженком; Віктора Близнеця надихала романтична творчість його земляка Юрія Яновського; Ігоря Калинця так захопила муза Богдана-Ігоря Антонича, що він сам заходився творити поезію – і став визнаним

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

поетом; відтак із дружиною Іриною Стасів (Калинець), теж поетесою, відшукав на Янівському цвинтарі у Львові могилу Богдана-Ігоря Антонича, який передчасно пішов із життя – у віці 27 років (1906–1937).

Ірину Жиленко потрясли спогади учасниці літпроцесу 20–30-х років ХХ ст. Докії Гуменної «Дар Евдотеї», яка доживала віку у далекому Нью-Йорку. У цій книжці Жиленко мовби розширила свій простір на весь простір епохи 20–30-х років ХХ ст. і спостерегла мало різниці між ними, зокрема між собою, киянкою Іриною, та страдницею Докією, яку переслідувала влада, бо вона ще 1928 р. угледіла примару великого голоду в Україні⁸¹.

Підтримував шістдесятників Антоненко-Давидович. Їхні взаємини підсумовує І. Дзюба:

Шістдесятники звинувачували старше покоління в пристосуванстві й боягузтві, однак швидко зрозуміли, що в особі справжніх майстрів вони мають спільників, а не антиподів, і можуть розраховувати на підтримку. Зі свого боку, й багато хто із старших побачив у молодих свою «рідню по духу», немовби впізнав свою власну молодість, а гіркі докори з їхнього боку, хай і не завжди справедливі, стали свого роду стимулом до самообілізації⁸².

(Стосовно самообілізації, то, вочевидь, йдеться про уже згадане «третє цвітіння» Рильського, Бажана, «Собор» Гончара). Далі Іван Дзюба наголошує на особливій ролі досвідченішого колеги по перу:

Окремо тут треба сказати про Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича, який, повернувшись із заслання, свідомо і безстрашно взяв на себе роль передавача естафети 20-х років – 60-им і блискуче її виконував, даючи моральний стимул і національну віру молоді, яка до нього тяглася⁸³.

Варто навести і судження Леоніда Череватенка:

Я впевнений, що навіть якщо НКВД знищило останній роман Підмогильного, то те, що він там написав, так чи інакше, дало поштовх для літератури, яка з'явилася після

Підмогильного. Я думаю, що це шістдесятництво. Якби не було цього розстріляного відродження, то не було б ні Шевчука, ні Костенко, ні Драча⁸⁴.

ЗАХІД І БРАТНІ РЕСПУБЛІКИ

Тяглисть поколінь очевидна, і це був головний чинник літературного «воскресіння». Проте були ще два важливі чинники, які стимулювали творчу, та й громадську, діяльність шістдесятників. Це, з одного боку, вплив літератури Заходу, а з іншого – «братніх» республік СРСР.

Щодо письменства Заходу, то, на думку Сверстюка, у час Хрущовської відлиги це був «великий духовний прорив». Радянські люди «не мали вчинків». А тут у широкому обігу з'явилися книжки Антуана де Сент-Екзюпері (Antoine de Saint-Exupéry), Генріха Белля (Heinrich Böll), Вільяма Фолкнера (William Faulkner), Альберта Камю (Albert Camus), до того ж у перекладах українською. Скажімо, 1969 р. вийшов перший том (із 12-ти) Джека Лондона (Jack London) і перший том (з 8-ми) Гі де Мопассана (Guy de Maupassant)...

А яке гроно перекладачів: творів Джека Лондона – Ольга Косач-Кривинюк (сестра Лесі Українки), Ірина Стешенко, Лесь Герасимчук, Юрій Лісняк, Ольга Сенюк та ряд інших; Гі де Мопассана – Валеріян Підмогильний, Михайло Антонович, Петро Чикаленко, Максим Рильський...

І всі вони – знавці рідної мови та представники різних поколінь (від Розстріляного відродження до, власне, шістдесятників, як-от Василь Стус із його блискучими перекладами Райнер Марії Рільке (Rainer Maria Rilke), Йогана Вольфганга фон Гете (Johann Wolfgang von Goethe), Редьярда Кіплінга (Rudyard Kipling), Артюра Рембо (Jean Nicolas Arthur Rimbaud), Федеріко Гарсія Лорки (Federico Garcia Lorca) та інших закордонних авторів.

Особливо уславились Григорій Кочур із його трьома збірниками перекладів «Відлуння», Микола Лукаш з цілою бібліотекою перекладів, серед яких (називаю тільки окремі твори): «Фауст» Йогана Вольфганга фон Гете, «Декамерон» Джованні Бокаччо (Giovanni Boccaccio), «Мадам Боварі» Гюстава Флобера (Gustave Flaubert), «Дон Кіхот» Мігеля де Сервантеса (Miguel de Cervantes)... Славні

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

також їхні молодші побратими: Василь Мисик, Анатолій Перепада, Андрій Содомора...

Євген Сверстюк згадує романи Еріх Марії Ремарка (Erich Maria Remarque), Ернеста Гемінгвея (Ernest Miller Hemingway), від яких «повіяло свіжим холодним вітром життя, в якому замість пристосування до усередненої правильності – власний вибір і ризик... Справжність, за якою тужить людська душа...»⁸⁵.

Водночас захоплювали «Повісті гір і степів» Чингіза Айтматова, які вийшли 1961 р. (пізніше – «І понад вік триває день», «Плаха»), «Мій Дагестан» Расула Гамзатова (Расул Гамзатов) (1969), повість Олександра Солженіцина «Один день Івана Денисовича» (1962), роман Анатолія Кузнецова (Анатолій Кузнецов) «Бабин яр» (1966, 1967).

Ні, це вже не були витвори соцреалізму, як і книжки Валентина Распутіна (Валентин Распутин), Василя Белова (Василий Белов), Василя Шукшина (Василий Шукшин), поезія Бориса Пастернака (Борис Пастернак) та його роман «Доктор Живаго» (опублікований російською мовою в Італії), за який 1958 р. йому присудили Нобелівську премію.

ДУХ ПРАЦЮВАВ, або ПРОМІЖНЕ ПОКОЛІННЯ

(а також про головний твір Олеся Гончара)

Всі ці три чинники (автори 20–30-х років ХХ ст., зарубіжна та братня літератури) не могли не вплинути на *проміжне покоління*. Так можна назвати *повоєнне* покоління, яке постало між письменниками того періоду і шістдесятниками. До нього належали: Олесь Гончар, Віктор Міняйло, Павло Загребельний, Микола Руденко, Анатолій Дімаров, Андрій Малишко, Василь Земляк, Григорій Тютюнник, Іван Чендей...

Називаю насамперед тих, які так чи так відгукнулись на виклики часу. Хоч шлях був непростий... Осмислював його і Гончар:

Озираюсь на своє виховання, на шкільні та подальші роки – як багато робилося там, щоб скалічити мені душу, знівечити її. Сам дивуюсь, як зміг піднятись над тим, що отуплювало, обволікало брехнею, кувало в кайдани догм, культивських викривлень та упереджень.

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

Але дух працював. Найбільше йому завдячую тим, що вже в зрілому віці скинув полуду, піднявся до вершин, де повно світла! Але ж багато втрачено літ, та ще яких!⁸⁶.

Це зізнання Гончар занотував 20 вересня 1978 р. – через 10 літ після написання «Собору». Отже, не все було втрачено: автор «Прапорносців» встиг заявити про себе світові найкращим своїм – не соцреалістичним! – романом, за який 20 років його цькували партійні ортодокси, але який викликав захоплення всіх небайдужих читачів, а найперше – Григора Тютюнника, який 16 лютого 1968 р. (зразу ж по виході книжки) писав, передбачаючи нагінки:

Дорогий Олесю Терентійовичу!

Щойно прочитав «Собор». Орлиний, соколиний роман Ви написали, роман-набат!

О, як засичить ота наша ретроградна гидь, упізнавши сама себе, яке невдоволення Вами висловлять і, звичайно ж, вишепчуть на вушко начальству ображені, старі й новітні (уже наплодилися!) екстремістські жеребчики, що граються у вождиків, позаяк дозволено і навіть «поощряється» (...)

Але не тільки це спонукало мене писати Вам, Олесю Терентійовичу, і не стільки це, як велике, радісне почуття гордості за Вас і за народ, що Вас народив. Кажу це не з любові до «високого штилю» – він не личить мені, я не личу йому, – а з глибокого, кривного переконання й любові до Вас, як до старшого, мудрого й мужнього брата.

Час, каже далі Тютюнник, ніби тихий, благий; ну, були «окремі помилки», письменників-початківців переконують, що 1937 р. не такий вже й страшний; народ «безмолствує», від нього приховали історію його духу – і раптом «Собор»!

Це написано геніально, Олесю Терентійовичу, тому й страшно, жакливо. Ви ненавидите доземні уклони. Розумію Вас глибоко. Але є випадки, коли ми кланяємося з радістю, з священним душевним трепетом – я за такі поклони і вкло-няюся Вам саме так⁸⁷.

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Патріарх Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) Мстислав (Степан Скрипник: 1899–1993) 1989 р. надіслав Олесеві Терентійовичу «цікаву історію Церкви з написом: “Вельмидостойному улюбленому володарю пера, автору «Собору» – від «недобитка...»»⁸⁸ (патріарх був племінником Симона Петлюри). А 27 липня 1991 р., у День суверенності, в Палаці «Україна», Гончара покликали до владики... І «ось він – сухенький клубочок людини, що ледь визирає з крісла...»:

Мене назвали, він взяв мою руку і мовчки приклав до своєї щоки... Тривало так хвилину чи дві; я відчував рукою щось таке голубливе, довірливе, ніби сама сила небесна мене наснажувала, в мене вливалась... Жодного слова не було сказано, а виповілось ніби все життя – моє йому, а його мені...⁸⁹.

То, певна річ, була найбільша сатисфакція за всі ті нагінки на цей роман, у якому автор порушив проблеми національної пам'яті, нагадав про відповідальність перед майбутнім.

ДВА СОБОРИ ТА ЇХ ДУХОВНІ БУДІВНИЧІ

У так званому *проміжному поколінні* яскравою особистістю був Загребельний. Уродженець Полтавщини. Фронтвик. Творити почав наприкінці 50-х років ХХ ст. Перша його повість – «Європа-45». Але розкрився в повноті свого дару у 60–70-х роках ХХ ст., найперше в романі «Диво».

І це не був осоружний соцреалізм. «Я писав “Диво” про Київську Русь і Ярослава Мудрого, а не про кремлівського генсека або якогось секретаря обкому», – пояснював Павло Архипович. Це можна сказати і про романи «Первоміст» (1972), «Смерть у Києві» (1973), «Євпраксія» (1975), «Роксолана», «Я, Богдан» чи інші історичні і не зовсім історичні твори Загребельного. Щодо «Дива», то це справді було *диво*, і не тільки за глибиною розкриття теми чи кількістю сторінок (понад 1000), а за самим задумом, що тісно пов'язаний із «Собором» Гончара.

У книжці «Думки нарозрахрист» (2008) Павло Архипович зі щемом згадує, як на Великодні свята він із мамою прямував до церкви, якою теплою була ніч в очікуванні освячення кошика з пасками й

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

крашанками, як хвилювали молитовний спів, кадильний дим – «і весь темний простір довкола церкви зорів золотими проморгами воскових свічечок, і людські шепоти, і якась невимовна радість, а тоді ти вже в церкві...».

Влітку батьки і тітки водили Павла до причастя. Теж запам'яталася страшна пожежа в сусідній Морозо-Забігайлівці, бо там миряни не дозволили зачинити церкву, і комсомольці підпалили її. Вона палала цілу ніч, на весь степ. Пожежу було видно на десятикілометровій відстані...

«Бачили ту пожежу з двох кінців степу і два полтавських хлопчики: одинадцятилітній Олесь Гончар із села Суха і п'ятилітній Павло Загребельний із Солошиного». І раптово згадали про ту пожежу в Ірпінському будинку творчості: «Ви пам'ятаєте, як горіла церква в Морозо-Забігайлівці?» – «Пам'ятаю», – підтвердив Олесь Терентійович⁹⁰. У затишному Ірпені Загребельний у квітні 1968 р. дописував «Диво», а Гончар ховався від погромників щойно опублікованого «Собору».

Не змовляючись, ми написали з Гончаром у той самий рік романи про собори, про храми. «Змовитися» з Гончаром взагалі ніхто й ніколи не міг, бо він свято беріг таємницю того, над чим працює. Але як тоді пояснити такий дивний, мало не містичний, збіг? Запитуючи Олеся про Морозо-Забігайлівську церкву, я спробував знайти пояснення того, що сталося. Його відповідь усе пояснила. Храм у душі*. Та давня подія в тихому степовому закутку Полтавщини справила тоді на нас обох таке враження, що неминуче повинна була колись так чи інакше відродитися в пам'яті, у вчинку, в якійсь дії. А коли ми – письменники, то такою дією стали наші книжки⁹¹.

Павло Загребельний замислився, чому ідея зруйнованого храму та його воскресіння зродилася в пам'яті двох творчо незалежних письменників і почала реально втілюватися на папері в один і той же – 1967 – рік? Бо це був час неймовірної політичної тріскотні, пов'язаної з п'ятдесятиліттям радянської влади, яка нищила культурні й духовні святині. Протиставленням і звинуваченням цієї безбожної влади і були ці два романи, які після виходу, особливо «Собор», піддалися таким нищівним атакам партноменклатури та її посіпак. Але – вистояли!

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Спільність наших задумів була така вражаюча, що навіть головні герої в обох романах (і там, і там – батько й син) мали однакове прізвище: Лобода, – і мені вже в рукописі довелося перейменувати своїх Лобод на Отаву⁹².

МОДЕРНІСТИ, РЕАЛІСТИ, РОМАНТИКИ У ВІЗІЇ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Поза сумнівом, «Собор» – вершина творчості Гончара, хоча не можна відкидати і його соцреалістичних «Прапорonosців», бо вони підтверджують діяльну участь українців у Другій світовій війні та в перемозі над нацизмом, що, до речі, заперечує новий кремлівський «фюрер». Взагалі Гончар у своїх тритомових *Щоденниках* чимало місця присвятив роздумам, що таке *соцреалізм, модернізм, реалізм, романтизм*.

Олесь Гончар непримиренний до сучасних йому модерністів (сирітими – авангардисти, а тепер – постмодерністи), які діють як деструктивні сили, силкуючись заразити молодь цинізмом, потягом до руйнації, найгіршою порнографією. «Я їх називаю так: література громадських туалетів»⁹³.

Серед справжніх модерністів Гончар називає раннього Тичину. «Модернізм молодого Тичини ренесансовий, а не декадентський (...) Скільки в ньому весняної грозової сили, дужих вітрів і юнацької сонячності...». Олесь Гончар зауважує, що Захід такого поета не має, здається, хіба що Ф. Лорку... І для ілюстрації цитує рядки із «Золотого гомону»⁹⁴.

Із майстрів слова у діаспорі (США) захоплює автор роману «Жовтий князь» Василь Барка. «В чомусь, можливо, ми були й сильніші за Барку, але про голод так, як він, із нас не написав ніхто». Це засвідчує не лише роман про Голодомор... «І поезія Барки вражає. Оце той “авангард”, у порівнянні з яким наші “неоавангардисти” просто ніщо. А все тому, що Барка віруючий. Йому допомагає Бог»⁹⁵. А тому доля «авангарду» в Україні буде сумною:

Літературна порнографія, самовпевнена маячня алкоголік, сексоманів зійде, як бруд, спливе, як сміття, що його зносять бурхливі ручаї після грозового прекрасного літнього

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

дошу! Зостанеться навіки Україні чисте й святе, те, що від Яновського, Тичини, Довженка...⁹⁶.

Пізніше, 14 серпня 1995 р., себто через 3 роки, Гончар знову повертається до цієї наболілої теми:

Сучасний модернізм мало чого вартий. Це література егоїстів. Деколи – тільки спосіб замаскувати свою нікчемність. Хто має що сказати, той *реалізму* не боїться, він прагне бути ясномовним⁹⁷.

Олесь Гончар говорить (запис 1 жовтня 1983 р.) про 4 види реалізму: поетичний (себто акцептований ним *поетичний реалізм*), психологічний, лубковий, риторичний, чорно-білий, який не визнає ніяких світлотіней... Престиж української прози від цього чорно-білого, етнографічно-плакатного реалізму зазнав найбільших втрат. Зараз він відходить у минуле (завдяки шістдесятникам). Але ще належить багато зробити, зокрема нашим молодим, щоб повернути українській прозі її добру славу⁹⁸.

Для Гончара головне – це романтизм. Він зазначає, що не любить цього терміна, краще б замінити його словами «поетичний реалізм». Бо є псевдоромантика хуторянська і є романтизм справжній. Між ними велика різниця. «Бо романтизм український – це Гоголь і вся молода поезія “Кобзаря”». Пізніше – це «Довженко, й ранній Тичина, і Яновський, а ще раніше українське бароко, тобто все найвище, неповторне, чим входить Україна в світову культуру»⁹⁹.

Про це Гончар говорив 27 березня 1993 р. Фактично про те саме писав ще раніше – 1977 р., 6 липня: «Розмови про романтику, «романтичну окриленість» нашої прози – все це словоблудіє». А істина? «П о е т и ч н и й р е а л і з м (розбивка в автора – П. Ш.) – ось точне визначення всій прозі від Гоголя до Яновського»¹⁰⁰.

В апології романтизму з Олесем Гончарем солідаризувався літературознавець Іван Кошелівець, який мешкав у Мюнхені, автор дослідження «Сучасна література в УРСР». Він, зокрема, зізнавався, що не любить Миколу Хвильового за його розхристаність і неохайність. Найбільше Кошелівця дратували русизми, які легко можна було прибрати, а «безконтрольна грайливість» викликала почуття

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

несмаку й самозакоханості. Не подобався перебір іншомовних слів і фраз, зокрема французьких. Не сприймалася надмірна апологетика хвильовістів.

Але, з другого боку, в моєму ставленні до Хвильового між чорним і білим складна географія полів, зафарбованих з різною інтенсивністю. І як щиро признатися, не люблячи його за неохайність і розхристаність, я досі не можу читати його без хвилювання. Бо ж він (у чому сам любив признаватися) – фантаст і романтик, безнадійно закоханий в Україну, яку називав голубою Савоєю. Назва сама з себе безглузда, але в контексті романтика хвилює кожного, хто самої ніколи не бачив.

Мабуть, не буде перебільшення в твердженні, що Хвильовий найбільш романтичний письменник у всій українській літературі (...) ¹⁰¹.

Микола Хвильовий, каже трохи далі Іван Кошелівець, «був занадто своєрідною і, головне, яскравою індивідуальністю, щоб поривання його м'ятежної душі можна було убгати в лещата будь-якої догми, у тому числі і ленінської». Цебто в межі соцреалізму.

Передніше я писав, що такий метод, як соцреалізм, є не правдивим, а фальшивим, бо не відображає адекватно реалій сучасної йому дійсності: репресії, голод, брехню тощо. Навпаки – він замовчує істину, а продукує штучні конструкції на догоду партії. Олесь Гончар теж заперечує існування такого соцреалізму.

Один з інститутських талмудистів друкує своє інтерв'ю з Ю. Шерехом. Знов товчуть воду в ступі на предмет того, що воно є – отой соцреалізм. Самі ж критики й вигадали його колись, роками годувалися ним і досі не втямлять, що це суцільна догматична вигадка соцсхоластів. Не було такого «методу», та й навіщо він справжньому письменникові? Були просто література і антилітература. Був Яновський і був Собко. Був Григій Тютюнник і був графоман Хорунжий. Але ж такий поділ існував у всі часи! Ось чим вам, мудрагелям, треба керуватись, коли ви пишете свою п'ятитомну «Історію української літератури» ¹⁰².

БРАНЦІ І ПОБОРНИКИ СОЦРЕАЛІЗМУ

І все ж соцреалізм (але у викривленому стані) існував. Вирватися з його полону, та ще коли ти беззастережно віриш партії та її вождям, було нелегко. До того ж, коли й твої колеги так пишуть, як-от Василь Козаченко, Олександр Левада, Володимир Канівець чи Юрій Смолич...

Промовистий факт навів Мушкетик, який у 1958–1972 рр. працював головним редактором журналу «Дніпро». І от до редакції приніс спогади про 30-ті роки ХХ ст. Смолич. Це були «Розповіді про неспокій», які, каже Мушкетик, «приголомшили й заповнили. Написані гранично правдиво, цікаво, інтригуюче. Насамперед про трагічні долі тодішніх літераторів». Юрій Мушкетик «носився з ними, немов з віднайденим скарбом»¹⁰³.

Але для публікації бракувало офіційної характеристики Хвильового, якого ще не реабілітували, хоч Смолич говорив про нього з великим пієтетом. Треба (для цензури) зазначити, що автор дає не політичну оцінку Хвильовому, а пише спогади про приватне життя. Юрій Смолич вкрай розгнівався: «Молоді люди, ви мене штовхаєте на злочин, це – моя сповідь перед Богом і перед власною совістю, я не зміню жодного рядка!»¹⁰⁴.

Цензура справді спротивилась, хоча Мушкетик телефонував у ЦК, але марно: спогади в «Дніпрі» так і не з'явилися...

Років через два або три спогади вийшли окремою книгою – «Розповіді про неспокій». Я почав їх читати, і в мене від подиву волосся стало дибки. Там все було переінакшено у порівнянні з першорукописом. Усе перекинуто з ніг на голову, все попереписувано. Чому? Так хотілося публікації? Але ж він казав, що не поміняє жодного слова, що це його сповідь перед Богом. Мабуть, і Бог, читаючи їх, чухав потилицю¹⁰⁵.

Тепер «Розповіді про неспокій» відповідали соцреалізму.

Мав клопоти із соцреалізмом і Дімаров:

Господи, скільки я за своє життя соцреалістичного гівна понаписував – і досі беруться щоким вогнем, коли пригадую

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

недолугі ті вишкребки! Соцромантизм, соцреалізм, соц... соц... соц... Він оспівує, вона оспівує, воно оспівує... Солов'ї від поезії й прози, виліплені не з плоті живої, навіть не з Божої глини, а з пап'є-маше, вони старанно вимахували механічними крильцями (...) Вони витьохкували фальшивими голосами про щасливе безхмарне життя серед горя і мук, над горами трупів, не маючи ні стиду, ані сраму. І я починав таким же солов'єм, і я, многогрішний, оспівував – караюся, мучусь і каюсь¹⁰⁶.

І все ж він вирвався з такого полону. Хоча це було нелегко. Втеча від соцреалізму почалася з повісті «Його сім'я» (про сімейно-побутові колізії), «Ідол», «І будуть люди» (тема колективізації, голодомору). «Ще ніколи не працював з таким запалом, з також самовіддачею»¹⁰⁷, – згадував про цей роман у трьох книгах, що його, однак, цензура на третину обрізала. Так само – на третину – було скорочено і роман у двох томах «Біль і гнів» про українців у Другій світовій війні. І все ж щасливий був, що творив розкуто, без оглядки на ідеологію і партійних церберів (уже в час Незалежності відновив вилучені розділи). А 1981 р. за другий том цього роману отримав Шевченківську премію¹⁰⁸.

Опісля з'явилися нові видання, особливо популярними стали три книги *Містечкових, Міських, Сільських*, відтак ще і *Єврейських Історій*¹⁰⁹.

Вибрався з соцреалістичного туману на світло й Руденко. Він сам визнає, що роман «Вітер в обличчя» (а це 1952–1955 рр.) «базувався на засадах соцреалізму. Про якесь відхилення од його норм не може бути й мови»¹¹⁰. А час ішов... Руденко пробував написати роман про секретаря райкому. Навіть надрукував уривок із нього в «Літературній Україні». До цього його спонукало одне обговорення в Будинку літераторів, на якому соцреалісти вирішили дати бій молодим. І як зразок соцреалізму навели роман «Вітер в обличчя».

Миколу Руденка це засмутило. Бо, зазначає він, «уже почала з'являтися літературна молодь, що не приймала соцреалізму, беручи за основу своєї творчості традиційний критичний реалізм». З-поміж молодих найпомітнішим був Гуцало, що увійшов у літературу не без допомоги Руденка.

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

Я тепер повністю був на боці молодих, гірко переживав, що мене виставляли як зразкового соцреаліста – і саме тому вирішив якось заявити свою позицію. Уривок із роману, над яким я тоді працював, добре її висвітлював – через те я й передав його до друку. Євген Гуцало подякував за моральну підтримку – отже, молоді мене правильно зрозуміли¹¹¹.

Незабаром Руденко припинив писання і про секретаря райкому, який ідейно прозріває (бо все-таки це була б фальш), а написав роман «Остання шабля», де «життєва правда сяк-так пробивалася нагору, як пробивається з глинистого ґрунту пшеничне зерно в посуху, – після цього роману я вже не міг зрадити життєву правду»¹¹².

В іншому місці Руденко уточнює: «Те, що в мені прогуркотіло громом небесним, назавжди відрізало мене від соцреалізму». (Про грім небесний буде далі). І тоді сама собою прийшла поезія – «йшла рясно, без будь-яких зусиль»¹¹³.

Ще більше закономірностей побачив я, коли зібрав увесь приступний матеріал про загиблу планету. Я тоді написав есе «Слідами космічної катастрофи», що викликало значний резонанс. А коли переконався, що соцреалізм уже не для мене, взявся писати науково-фантастичний роман про Фаєтон – так називали десяту планету люди, котрим було відомо про її загибель. Так я прийшов до фантастики – прийшов вимушено, намагаючись перенести на інші планети події, що відбувалися на Землі, – точніше, в Радянському Союзі. Звичайно, читач зрозумів, де я побачив тоталітарний режим на чолі з Єдиним Безсмертним. Зрозуміли також у ЦК – невдовзі на мою фантастику накинули зашморг¹¹⁴.

Воістину, як писала Костенко, «Життя іде і все без коректур,/ і як напишеш, так уже і буде».

Але не бійся прикрого рядка.
Прозрінь не бійся, бо вони як ліки.
Не бійся правди, хоч яка гірка,
не бійся смутків, хоч вони як ріки.

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Людині бійся душу ошукать,
бо в цьому схибиш – то уже навіки¹¹⁵.

ЧАСТИНА ДРУГА

КОД ПАМ'ЯТІ. НАЦІОНАЛЬНІСТЬ

Бути шістдесятником (чи дисидентом, правозахисником) – означало не тільки порвати із соцреалізмом, а передусім повернутись до своєї національності, рідної мови, віри; віднайти дев'яту музу – Мнемозіну, тобто історичну пам'ять про власну державність.

Перед тим, як почати розмову про віднайдення національної ідентичності, наведу два напрочуд промовисті факти. Олександр Довженко у своєму шедевр – кіноповісті «Зачарована Десна» (1954–1955) – передає свою розмову з батьком. Ніч. Він, підліток, лежить під зорями...

Я прислухаюсь. Щось заскрипіло і тихо десь плеснуло на десні. Дивлюся – вогник: плоти пропливають. Чути людські голоси. Я тоді знов до батька:

Тату!

Що, синку?

Що там за люди пливуть?

То здалека. Орловські. Руські люди, з Росії пливуть.

А ми хто? Ми хіба не руські?

Ні, ми не руські.

А які ж ми, тату? Хто ми?

А хто там нас знає, – якось журливо проказує мені батько. – Прості ми люди, синку... Хахли, ті, що хліб обробляють. Сказать би, мужики ми... Да... Ой-ой-ой... мужики, й квит. Колись козаки, кажуть, були, а зараз тільки званіє зосталось¹¹⁶.

Ще один факт. Крим, 1917 р. Поручник Юрко Тютюнник, ад'ютант начальника залоги в Сімферополі, зібрав біля міської гімназії близько 7 000 вояків, щоб українізувати їх. На початку мітингу він запитав:

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

Хто поміж вами українці, піднесіть руку догори!
Піднеслося не більш трьохсот рук.
Малороси! Піднесіть руки!
Піднесло руки коло половини присутніх.
Хохли! Піднесіть руки!
Знов піднесла руки добра третина.
Українці, малороси і хохли! Всі разом піднесіть руки!
Понад головами кількасоттисячної юрби піднісся ліс рук.
Одиниці, що не піднесли рук, не були помітні серед загалу¹¹⁷.

Московська імперія докладала всіх зусиль, щоб розчинити ідентичність українців. Україну фактично розчленували на 3 частини: Малоросію, Новоросію, Юго-Западний край. Звідси й назва «малороси», зневажливе – «хохли». Етнотопонім «Україна» в офіційній мові фактично не побутував. Як і етнонім «українці».

Отож, процес самоідентифікації торкнувся і шістдесятників. Бо, щоб творити, треба було знати, хто ти, звідки, яке твоє коріння...

Петро Скунець у збірці «Полюси землі» (Ужгород, 1964) записував:

Хто я
і що я?
Де мої межі?
Де моя зірка світить
і як?
Я є людина,
не більше й не менше,
однофамілець ваш
і земляк (...) ¹¹⁸.

Звісно, галичанам не треба було пояснювати, чиїх батьків вони діти. Та й окремі східняки були національно свідомі. Скажімо, лідер шістдесятників Світличний, як розповідала його сестра Надія, «був національно свідомий з дуже ранніх років, у кожному разі вірші писав українською мовою, а віршувати почав ще школяриком», хоч школу вибрав російську, в якій досконало (завдяки талановитій вчительці) вивчив французьку мову. Відтак вступив до Харківського університету на українську філологію... ¹¹⁹.

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Інші прозрівали важко. Іван Дзюба народився на Донеччині у селі Миколаївка, дитинство й шкільні роки його проминали у робітничому селищі Оленівські Кар'єри та на хуторі Комишуваха. Саме тоді, після тосту Сталіна «За великий рускій народ», який, мовляв, тільки він переміг у війні з нацистами, розгорнулася вакханалія «російського пріоритету» в усіх сферах життя, в усіх науках...». Всюди почалися пошуки росіян як родоначальників та основоположників...

Я тоді, як і більшість моїх ровесників, не мав імунітету проти такої масованої інтоксикації. Соромно згадувати, але було: вступаючи, ще в школі, в комсомол, я в анкеті на запитання про національність написав «русский», і так було й записано в моєму комсомольському квитку (можна уявити, скільки таких «русских» було по всій Україні і скільки їх нині серед тих буцімто 12 мільйонів «соотечественников» Лужкова і К)¹²⁰.

Серед таких «соотечественников» спочатку був і відомий дисидент Плющ. У своїй книжці «В карнавалі історії» він пише, що драматург Микола Куліш, художники, пізніше Лесь Курбас лише трохи розкрили перед ним «потенційне багатство української культури, але сам я усвідомлював себе росіянином, так само, як і моя сестра»¹²¹.

Поставила край цій облуді праця Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у якій наведено безліч фактів про підступні дії великоросійського шовінізму. І це не було перебільшенням. Якось у бібліотеці Плющ замовляв українською мовою книжку і почув у відповідь: говорити «по-человечески», тобто не рідною мовою. «Кров шугнула мені в голову. Ось тут я і став українцем остаточно(...)»¹²².

Сам Дзюба йшов до своєї знаменитої праці здалеку, як і багато інших із його покоління. «Правда, – зазначає він, – я свій шлях проходив досить швидко (...)» завдяки окремим викладачам, знайомством із творчістю Винниченка та Хвильового... А почалося з пісні, яку почув ще дитваком на березі ставка, де купався, «а десь по другий бік ідуть дівчата і співають: “Коло греблі шумлять верби, що я посадила”...»:

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

І так мені та пісня запала в душу, щось таке зродила, що потім вона весь час мені згадувалася, у якісь моменти – оце враження, оцей ставок, і десь далеко дівчата, яких не видно, але чути, ця пісня і ці слова. І чомусь мені думається – це, мабуть, дуже наївно, це собі я надумав, мабуть, – але мені чомусь здається, що якби не лягла на дитяче серце ота далека щемлива пісня, то так би я міг і життя прожити, не доторкнувшись глибиною душі до того, що є Україна. Як це і є, на жаль, з багатьма-багатьма людьми¹²³.

Іван Дзюба наголошує, що й інші пісні западали в душу, зокрема на слова Тараса Шевченка: «Реве та стогне Дніпр широкий...», «Як умру, то поховайте...», «Така її доля». «Ця пісня особливо мене зворушувала: “Прости її, Боже, вона ж молоденька, та й люди чужії її засміють...” Сльози самі котилися»¹²⁴.

...Аналогія – випадок з Чикаленком. Коли він перебував в Одесі в пансіоні, то почув незнайому йому пісню: «А вже літ аж двісті, як козак в неволі/ Понад Дніпром ходить, викликає долі...»:

На мене ця пісня зробила незвичайне враження, не мелодією, не змістом, а тим, що Смоленський, цей бог, якому всі поклоняються, співає мовою, за яку мене карали, ганьбили, перекривляли; мовою, якої я почав соромитись, хоч в душі любив, бо нею почав говорити, нею розмовляв з милими моєму серцеві переш орьськими хлопчиками-пастушками. Щось підкотилось мені під горло, і раптом я розплакався, голосно схлипуючи¹²⁵.

*

Процес національного самоусвідомлення тривав. Василя Захарченка із Черкас на вернули в активне українство – аж до арешту і чотирирічного ув'язнення – «Людолови» Зінаїди Тулуб¹²⁶. Киянка Жиленко, як вона пише, завдячувала, своїм духовним українством бабі й дідові, які мешкали в Стецівці на Черкащині. А ще – українській пісні й Шевченкові:

Я зростала у невіданні національної трагедії власного народу. Маючи ідеальний слух, однаково гарно володіла обома

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

мовами. Зміна мов була для мене свого роду грою або усталеним ритуалом. Це було навіть цікаво. Влітку я майже завжди жила на батьківщині діда і баби в селі Стецівка на Черкащині. Ледь зійшовши з поїзда, переходила на українську мову. А повернувшись до Києва, одразу ж починала говорити російською, бо із «селянської» мови подружки дитсадка, а потім – школи – глузували. Мова ставала поняттям класовим, престижним. Для мене тодішня російська мова була обов'язковою приналежністю Києва, як українська – Стецівки. Прозріння прийшло набагато пізніше¹²⁷.

Остаточо прозріння прийшло завдяки учительці. «Цю вчительку, Діну Іванівну Попель, послала мені сама доля. Якби не вона – не знаю, чи судилося би мені бути українським поетом і українкою»¹²⁸.

На таку благословенну вчительку пощастило і журналістці-шістдесятниці Маргариті Довгань. Вона народилася не в Україні. У 1944 р. повернулася до Києва. І це «стало святою подією». Маргарита пішла до школи. Ще гриміла війна, владарював Сталін. «Зрозуміло, що викладання було боязке, нецікаве».

Та одна вчителька, Олександра Ігорівна Білоцерківська, до сьогодні для мене – свята людина. Вона викладала українську мову та літературу. Вміла збудити центр мислення підлітків – підносила факти життя Тараса Шевченка та всіх наших геніїв слова і дипломатично (час вимагав!), і, водночас, правдиво, емоційно, цікаво! Ця мудра вчителька, лише почалося навчання, повезла нас на Могилу Тараса до Канева. В ті хвилини, коли ми підіймалися до могили Кобзаря, у моїй душі прокинулося світле і тепле почуття до рідної землі, на яку я ступила вже підлітком – до України¹²⁹.

Звісно, Довгань, як сама свідчить далі, довго не знала ні історії свого роду, ні історії України. Була піонеркою, комсомолкою. Вступила на відділення журналістики філологічного факультету і вступила в партію, адже журналіст, така була ідеологічна настанова, мусить бути комуністом.

Після смерті Сталіна її батьки почали цікавитись минулим родини. Було над чим замислитись. Потім була праця у газеті «Друг

читача», де познайомилася з багатьма світлими людьми (Іваном Дзюбою, Григорієм Кочуром, Борисом Антоненком-Давидовичем, Дмитром Паламарчуком...). «І ось тоді я твердо перейшла на українську мову – скрізь, завжди і з усіма». А свою оселю з чоловіком, скульптором Борисом Довганем, перетворила на «Парнас на Видубичах», своєрідний салон, де збиралися поети, художники, музиканти – до пів сотні осіб. (За це вона і втратила роботу тощо)¹³⁰.

Кожне навернення було знаменним. Бо в українській культурі засвітилися небуденні знакові постаті – і не тільки Іван Дзюба, Леонід Плющ, Василь Захарченко, Ірина Жиленко чи Маргарита Довгань, а й Алла Горська, Надія Світлична, Михайлина Коцюбинська, нарешті – Анатолій Дімаров і Микола Руденко, кінооператор та кінорежисер Юрій Ілленко, якого на українство навернув Іван Драч: «...саме Іван доклав титанічних і довготривалих зусиль, аби якісно роз'яничарити мене (...) Роз'яничарював чверть століття»¹³¹. А Горська, яка народилася (1929) у Ялті в російськомній сім'ї, жила з батьками то в Москві, то в Ленінграді, то в Алмати. І лишень наприкінці 1943 р. переїхала до Києва, де батько став директором кіностудії, а мати – художницею по костюмах. Чи була вона свідомою україркою? Надія Світлична стверджує: так! На її національне пробудження або, на думку Алли Горської, друге народження, вирішальний вплив мав унікальний етнографічний музей Івана Гончара, «який просто перевернув її душу. Щоразу, коли ми з нею були у тій хаті пізніше, вона казала, що тут народилася»¹³².

Сама ж Надія Світлична, на відміну від брата Івана, ідейно прозріла не зразу. Вона вірила в Сталіна. В університеті була активною комсомолкою. Потім чотири роки вчителювала на Донбасі – в Боково-Антрациті. А 1964 р. перебралася до Києва. «Прокинулася» за рік до переїзду, коли на місяць з друзями-шістдесятниками подалася в Карпати. «Звідтоді в мені й почала переінакшуватися свідомість. Я до цього, звичайно, вже була підготовлена...». «Суботи Світличного» в однокімнатці збирали найцікавішу творчу молодь. У братовій хаті Світлична часто чула записи поезії Симоненка (невдовзі познайомилась з ним), Костенко, Драча, Мамайсура...¹³³.

Пам'ятним було навернення до українства Коцюбинської. Заслуга в цьому – Сверстюка. Він пригадує, що десь у 1963–1964 рр. працював у бібліотеці, і вона підійшла познайомитися.

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Михайлина отримала класичне комуністичне виховання (...) Вона належала до номенклатури і читала тільки те, що в радянських газетах, не була знайома з літературою, так би мовити, протилежного характеру. І якось ми з нею за торкнули питання її партійності. Михайлина, звичайно, комсомолка, звичайно, член партії, кандидатом наук стала, мабуть, уже в 25 років. Словом – вона ідеальна комуністка, але вона – Коцюбинська, тому бесіду з нею веду одверто. І я їй кажу, що бути комуністом нечесно, бути комуністом – значить лукавити. «Як лукавити? Ну як ви можете так говорити?»¹³⁴.

Євген Сверстюк наводить неспростовні аргументи: мовляв, ще вчора Микола Куліш, Микола Зеров, Григорій Косинка були для компартії вороги. А нині – вже ні. Але їх і далі не друкують повноцінно. Всюди брехня, правду урізають, фальшують...

Ми дуже довго розмовляли. Це перевертало Михайлинин світогляд, тому що бесіда була надзвичайно пряма і ніхто в житті не смів би такого говорити (...) Через якийсь рік Михайлина розуміє, що комуністи – не її компанія, і кидає їм партквиток. Вона тягнеться до своїх людей. Її коло – це Світличний, Дзюба, Стус¹³⁵.

ПОЛУДА І ПРОЗРІННЯ АНАТОЛІЯ ДІМАРОВА

У попередньому розділі йшлося про те, як Дімаров і Руденко виборсалися із соцреалізму, але не зразу вирвалися із пут сталінізму, не відразу відчували себе органічними українцями.

Анатолій Андрійович Дімаров (а насправді Анатолій Андроникович Гарасюта) народився 5 травня 1922 р. на Полтавщині. До армії його призвали ще в 1940 р. На початку війни його поранили: відламки міни посікли ноги, а в руку потрапило шість автоматних куль. Поранений комбат вклав у здорову руку Дімарова гранату і висмикнув запобіжник, щоб – коли той захоче здаватися німцям – граната вибухнула. Коли він добрався до своїх, то лейтенант ледве розняв пальці – так вони прикипіли до смертельного металу. Вдруге пальці вмерзли в половинку цеглини, з якою його і ще

500 беззбройних чоловіків кинули в атаку на німецькі позиції – і з атакуючих у живих залишилося 15. Анатолія Дімарова врятувало те, що від вибуху міни його контузило, він впав, а прийшов до тями вже в госпіталі...¹³⁶. Закінчив війну з другою групою інвалідності. У 1944 р. переїхав до Луцька, де 6 років пропрацював у газеті «Радянська Волинь».

Навпроти редакції бовванів похмурий будинок Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР (НКВС). Вражали височенні, на два поверхи, обкуті залізом ворота. Одного разу вони поволі розхилились – і звідти ринув суцільний людський потік: жінки (деякі пригортали до грудей немовлят), діти, дівчата, згорблені діди і молоді чоловіки – по 4 у ряд, обабіч із собаками й гвинтівками напереваги – солдати... «Не один день по тому я ходив, як у воду опущений. Було таке відчуття, наче в мені усередині відкрилась невидгойна рана і пекла, й не давала хоч на мить забути про неї»¹³⁷.

Вразило, як на збіднілому на товари базарі встановили шибеницю і вішали двох повстанців: один був як підліток, другий – міцний, як дуб. Під ними двічі обривався зашморг, і тільки за третім разом його здолали.

Вертався з базару, а у вухах моїх все лунало «Сла...» повішеного за третім разом – отого чоловіка, мельниківця. Бандита. Який пішов на смерть із обірваним вигуком «Слава Україні!»

Ще (я боявся сам собі признаватися в цьому) в мені воурилося співчуття, перемішане з повагою до чоловіка, страченого енкаведистами. Як він гордо стояв! Як, несхильний, помер! Ні, не міг отак померти бандит та грабіжник, образ якого не сходив зі сторінок наших газет! Тут щось не те. Щось не те¹³⁸.

Отоді й почалося національне самоусвідомлення нашого видатного письменника. «На Волині я став українцем!» – цитує його журналістка Наталія Малімон. – «І тут я став націоналістом, хоч приїхав до вас сталіністом»¹³⁹. Хоча остаточно від сталінізму Дімаров звільнився тільки після XX з'їзду. І про це чесно свідчить він сам (з огляду на важливість, наведу цитату повністю):

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Смерть Сталіна я сприйняв як найбільшу трагедію. Померла найдорожча в світі людина, з дитячих років мені втовкмачували і голову образ ласкавого батька, який день і ніч дбає про свій народ, отже, й про мене, малого; Сталін в моїй уяві поступово ставав напівбогом, я не був би здивований, коли б по церквах стали вівишувати ікони з образом Сталіна, – перший побіг би молитись до нього, і навіть те, що часто-густо відбувалось довкола, не могло похитнути моєї віри в Нього. «Сталін просто про це не знає». «Якби Сталін довідався...» (...) У моїй уяві Сталін стояв осібно від усього поганого, що коїлося в нашому житті. Він був безгрішний, як Бог, і, як Бог, не міг отак просто взяти й померти, як всі смертні.

І він помер, і обвалився весь світ¹⁴⁰.

Анатолій Дімаров в ту пору лежав у лікарні. І коли на його вістку, що вождь помер, пацієнти не проявили жодних співчутливих емоцій, а один навіть байдуже апельсин обчищав, то, каже крізь сльози Дімаров, «я аж задихнувся від обурення, я одразу ж його зненавидів: не інакше – прихований ворог народу!»¹⁴¹. І тільки після ХХ з'їзду, зустрічаючись із в'язнями ГУЛАГу, вирішив «писати не оглядаючись (...) Це було невимовне відчуття вільного, не скутого кайданами страху польоту»¹⁴². Він став українцем в усій його повноті і духовно-естетичній силі.

Комуністична полуда довго засліплювала і Руденка. Його повернення до своєї нації пришвидшили уже згадані «Людолови» (які в національному дусі виховали Василя Захарченка з Черкас) і розмови з Леонідом Первомайським.

Пригадую, як ми з Євгеном Пустовойтовим зачитувалися романом Зінаїди Тулуб «Людолови», на той час уже забороненим. Це був один із тих творів, котрі зробили мене таким, яким я став. І я це відчував усім своїм єством. Отож можна сказати, що «Людолови» були часткою мене самого¹⁴³.

Отже, він нібито і відчував себе українцем, але неповним. Бо ще не увільнився від полуди... На щастя, в нього у друзях був практичний, реально мислячий Первомайський.

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

Так чи так, а спілкування з цією людиною поволі формувало в мені негативне ставлення до радянської дійсності. Первомайський не заходив далеко у своїх висновках – він просто бачив світ таким, яким він був. А це дуже розбігалось з формулою соцреалізму: малювати світ і людей такими, якими їм належить бути¹⁴⁴.

(Додам від себе, що малювати людей, якими вони мають бути, тобто жити по-Божому, – це прерогатива християнського вчення. А тут йдеться про світ і людей згідно з доктринами партійної ідеології – ідеології безбожної і людиноненависницької).

Процес віднайдення своєї національності – процес безупинний. Цьому в Києві сприяв Клуб творчої молоді «Сучасник», який, на думку Танюка, «склався в останні зимові дні 1959 року (...) під час новорічних колядок і щедрівок». А «із березня-квітня 1960-го Клуб заявив про себе по всіх усядах. Серед шести його секцій найчисленніша була художня, керована Аллою Горською». Художниця Людмила Семикіна згадує:

Клуб творчої молоді, очолюваний Танюком, перевернув наші приспані душі. Ми відчули в собі коріння, про яке не знали і не здогадувались. Мені, наприклад, відкрилося, що мій батько – курянин Семикін, а мати – Бандурко. А я за паспортом – росіянка. Мене ненавиділи за те, що я, росіянка, прокинулася до України. Допоміг нам самоусвідомитися і самвидав, за який могли б мати по десять-п'ятнадцять років позбавлення волі. Якби хтось настукав. Хвалити Господа, дятлів не знайшлося¹⁴⁵.

Вона також звертає увагу на те, що самовиховання збіглося з ювілейними вечорами, на яких «вдруге відкрили для себе Шевченка й Лесю, підняли Франка, відчули в руках смолоскипи». На вечорах були Симоненко, Костенко, Драч, Вінграновський, Світличний, Стус, Сверстюк, Коцюбинська... Такі вечори наснажували, спонукали до роздумів і пошуки істини. До того ж, були святкування днів народження, вечірки, де й зустрічалися. Не ховалися одне перед одним.

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Ми ще тоді не відчували того, що відчули прибалти й кавказці: національне самоусвідомлення почалось у них раніше, – продовжує Семикіна. – В мені воно прокричало у... Франції. Куратор нашої туристської групи запитав і гіда: «Ви комуніст?» Той з якоюсь недзвичайною гордістю, з величавою гідністю відповів: «Я француз». З оцим почутим і перейнятим кодом духу поверталась додому. Як же було сумно одразу ж після того почути в Свердловську: тут усе – радянське. Митці, фарби, пензлі, живопис, заробітки, копії, художній фонд...¹⁴⁶

А «перші зерна самоповаги» у серця талановитих майстринь, як зазначає Галина Зубченко, теж художниця-шістдесятниця, заронив Володимир Бондаренко – викладач Київського художнього інституту.

Попутньо ще один промовистий факт. Уродженець Харківщини художник Опанас Заливаха, якого на вернула на українство лікарка Олена Антонів (перша дружина В'ячеслава Чорновола), 1958 р. уперше приїхав із Ленінграда у Галичину. Побував у Львові, Косові. І познайомився з Антонів: її привів у гуртожиток студент-скульптор. Опанас Заливаха згадував:

Це знайомство у великій мірі вплинуло на мою подальшу життєву долю. Раніше мої замилювання до України жевріли десь у глибині душі. Оленка у бесідах розворушила ті жаринки, зацікавлення запалахкотіли світлячками. (...) Коли я повертався з Мордовії в сімдесятому, Оленка організувала зустріч на Львівському дворці-вокзалі з хлібом-сіллю. Я був розгублений і вражений. Це вже остаточно прив'язало мене до Галичини¹⁴⁷.

І – додаю – українства взагалі.

КОД ПАМ'ЯТІ. МОВА

Національне самоусвідомлення неодмінно пов'язане з поверненням до рідної мови. І це часто-густо проявляється на підсвідомому рівні. Приклад – класик Михайло Коцюбинський, рід якого, за його ж визнанням, «ведеться від давніх українських бояр». Проте вдома, у Вінниці, панувала російщина:

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

І я, хоч чув од челяді українську мову, говорив лише по-російськи. Занедужавши на дев'ятому році на запалення в легенях, я у горячці почав говорити по-українськи, чим немало здивував батьків. Потому, коли я видужав, часті розмови про цей факт розбудили інтерес до українського слова, і вже 9–10 літ – пам'ятаю, я складав пісні на візирець народних¹⁴⁸.

Аналогічний випадок стався з генералом Григоренком, про що розповіла в своєму інтерв'ю Світлична. На запитання, чи Петро Григорович володів українською? – Надія наголосила, що не тільки він володів, а й син Андрій, який прийшов на світ і виріс у Москві, в чужинному оточенні. Вплив батька був благотворним... І ось він у США.

З інсультом генерал утратив до госпіталю Данвера, штат Колорадо, з тиждень перебував у потойбіччі. Коли опритомнів, заговорив незрозумілою американцям мовою: думали – марить. Покликали знавця російської – з'ясувалось: перша мова, яка повернулася хворому, була його рідна, українська¹⁴⁹.

Інші, починаючи від 1961 р., вибирали українську мову свідомо, як-от Горська. А з нею художниці Людмила Семикіна, Галина Зубченко, Галина Севрук, Лариса Іванова. Позаяк Світлична перед переїздом до Києва була вчителькою, то вони попросили її навчати мови і їх. Вона двічі на тиждень навідувалась до майстерні Горської – і жінки перекладали тексти, освоювали граматику, писали диктанти¹⁵⁰.

Вибір Горської та її подруг свідомий і закономірний у контексті творчого піднесення шістдесятництва, зацікавлення не лише мовою, а й українською культурою та історією. Тому процес переходу на українську мову був неминучий.

*

Молодий лікар Щербак почав публікувати свої твори в журналі «Юность», статті – в «Литературной газете». У Москві познайомився з Євгенієм Євтушенком (Евгений Евтушенко), Андрієм Вознесенським (Андрей Вознесенский), йому навіть запропонували перебраться туди, бо «Москва була містом свободи більшою мірою, ніж

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Київ», де стежили за кожним кроком... Відтак відбулося щасливе знайомство з Кочуром. Коли Щербак дав невисоку оцінку українській літературі, бо знав переважно твори соцреалізму, і то не найкращі, то Григорій Порфірович запропонував: «Напишіть краще!».

Прочитавши публікації Щербака в московських виданнях, йому зателефонував Загребельний, тоді головний редактор «Літературної України», і запросив на зустріч. «Пишучи російською, ви загубитеся, – каже. – Пишіть українською мені в «Літературну Україну». Що хочете. Хоч малюйте». Юрій Щербак погодився. Заходився готувати *мальовані рецензії*.

«Так усвідомив, що я – вдома, що я – у своїй літературі. Потім написав першу повість. А 1965 року став членом Спілки письменників»¹⁵¹.

*

Із російської мови починав і Тютюнник. Перша його публікація – оповідання «В сумерки» – з'явилась 1961 р. у московському журналі «Крестьянка». А вже 1968 р. вийшла українська збірка новел «Зав'язь», яка зразу ж поставила автора в ряд найвидатніших письменників України. Ще в російськомовний період старший брат Григора – Григорій Тютюнник, згодом автор знаменитого роману «Вир», після смерті – лауреат Шевченківської премії – напучував початківця Григора:

От ти пишеш по-російськи... Ну, що ж, як воно вже так склалося, пиши. Тільки знай, братику, мова – душа народу. Як же ти писатимеш про українців не їхньою мовою, як виразиш їхню душу не через їхню мову, сиріч душу? Ти обов'язково зайдеш у цей тупик і потупцяєш назад, шкодуючи, що змарнував стільки часу. Тоді згадаєш мене (...)»¹⁵².

Григір не зневажив братовою порадою. І вже після Григорієвої смерті писав до Анатолія Кислого з Артемівська (тепер Бахмут) 27 лютого 1963 р.:

І ще одно, я, здається, остаточно вирішив: звернусь, мабуть, до рідної мови, бо не можна про Батьківщину говорити не батьківською мовою. Та й життя російського я не знаю, бо

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

в донецькому краї живуть не наші, а якісь перевертні, і звичай там одноманітні до скреготу зубовного: п'ють і лаяються, робить і маюкатись.

Зараз студіюю Грінченка й перекладаю на українську мову «Олеся», «В сутінки» і «Глухомань»¹⁵³.

І ще дві виписки про перебіг студіювання батьківської мови. У листі до П. І. Коленського з Артемівська 22 березня 1963 р.: «... Трошки про себе. Твердо взявся за вивчення рідної мови. Гризу словник Грінченка, перекладаю». А 15–16 травня 1963 р. із Артемівська в листі до П. Т. Гаврилова:

Тепер мені залишається зломити в собі русака. Це для мене, пане добродію, ціла революція. Адже на протязі п'ятнадцяти років я по зерниці збирав російську мову, трієрував те зерно, сушив і вже почав був сіяти – хай невміло, пригоршнею і проти вітру, але почав. Сіяти почав на камінь, як апостол Петро, бо російський побут, російський характер знав далеко гірше, ніж рідний, український. Йшов навмання. Їздив, дививсь. Але що таке – побачити і що – пережити? Що таке раз пройтись стежиною і що – роздавити на ній кожну грудочку ще дитячою босою п'ятою! Не хочу, не можу цідити життя через соломинку, хочу пити його ківшем!¹⁵⁴

Утвердження своєї національної сутності, рідної мови – це майже завжди конфлікт із владою, із ворожою ідеологією, та й із самим собою. Це відчув на собі і поет із Дніпропетровщини Володимир Сіренко (1931–2015). У 1964 р. він опублікував у видавництві «Промінь» російськомовну збірку «Рождение песни», опісля писав і видавав збірки тільки українською. Чому? Бо прочитав одне «гідотне інтерв'ю Коротича» і постановив порвати з російською мовою назавжди. То було нелегко. Вірші Сіренка друкувала «Правда», «Комсомольская правда», журнал «Новый мир»... Такі престижні всесоюзні видання – і відмовитись від свого імені в них? І все ж зважився. Мотиви – пересилання Радіо «Свобода». Передачі з Болгарії – болгарською, з Угорщини – угорською, з Польщі – польською. Навіть передачі дитячі, що вражало особливо. А в нас тут – російською.

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Тоді раптом мені приходить така думка: так а хто ж я? Росіянин я? Я не росіянин, хоча я користуюсь тільки російською мовою. І то не краще користуюся, ніж, скажімо, кондовий, як вони кажуть, руський. Значить, я не росіянин. За національністю я українець. Чи ж українець я? Ні, бо я не користуюся рідною мовою, я тільки в паспорті називаюся українцем. Я дійшов висновку, що я просто гівно. Як ото в степу вітер котить кураїну – ото куди котить, туди воно й летить¹⁵⁵.

За вільнолюбні думки, зв'язки з дисидентами Сіренка 20 років переслідували, виключили з партії... Та він витримав. Бо зрозумів:

Не кожний, хто народжений, людина.
Запам'ятай, в життя зробивши крок, –
Людина той, пряма у кого спина
І голова зоріє від думок¹⁵⁶.

УКРАЇНСЬКА МОВА НА ФРОНТІ

Її значення у роки війни особливо відчув і такий сталініст, як Руденко. Після важкого поранення він, капітан, служив у госпіталі інструктором пропаганди. Тим часом у газеті «Правда» було опубліковане звернення академіка Богомольця до воїнів-українців, причому українською мовою. Микола Руденко зачитав його на політінформації без перекладу. «Серед лікарів і медсестер було багато українців. Я бачив, як прояснилися їхні обличчя й засяяли очі – то привіт з України, живої, нескореної, рідної». Наступного дня Руденка викликали до начальника політвідділу. І той взявся розпікати його, що «політпрацівникам належить нести геніальні ідеї Сталіна, а не бандерівський декалог». Що таке декалог – Руденко ще не знав. І пояснив, що просто цитував «Правду» тією мовою, якою був опублікований текст. Начальник застеріг: не лізти до високої політики. І додав: «Затямте, ми кладемо свої голови задля того, щоб у всьому світі запанувала російська мова».

Мені сьогодні важко описати, яка несамоविта буря завирувала тоді в моїй душі. Мені раптом потемніло в очах, а

рука мимоволі потягнулася до кобури пістолета, не знаю, чи помітив це полковник, але він також отетерів: «Заспокойтеся, ради Бога. Ви ж розумієте, що я міг з вами про це й не говорити. Вам ясно?»

Так, мені було ясно: кожен, хто шанує українську мову, є потенційний буржуазний націоналіст або навіть чинний (...) Тепер я знав, як буйно розрослося українське коріння в моїй душі¹⁵⁷.

Це коріння почало розростатись 1942 р., коли Микола Руденко передав на рецензію Леонідові Первомайському свій зошит із російськомовними віршами, які вже прочитали Дмитро Кедрин (Дмитрий Кедрин), Ілля Сельвінський (Илья Сельвинский) та Павло Антокольський (Павел Антокольский) і радили «серйозно думати про свій шлях у російській поезії». Але остаточним арбітром мав стати друг, що, на думку Руденка, був ріднішим за рідного брата, Первомайський. І от зустріч у готелі «Москва». З Леонідом Первомайським був молодший політрук Давид Каневський, який розмовляв гарною українською мовою. Вони удвох дорікали Руденкові за легковажність; що він зрікся української мови: його російські вірші їм не подобалися. Давид Каневський говорив, що російська поезія дуже багата, і Микола Руденко не має шансів утвердитись у ній, залишити свій помітний слід. Леонід Первомайський перебив його і уточнив:

Річ у тому, що вірші можна писати лише тією мовою, якою з тобою розмовляла мати. Її голос повинен звучати в тобі. А якщо ти його не чуєш, твої вірші будуть мертві. Ми не вибирали, де нам належало народитися. Отож і мову не маємо права вибирати: вона дана нам від народження¹⁵⁸.

ПОВЕРНЕННЯ ЛІНИ

В історії з наверненням Руденка в українське письменство є цікава паралель із Костенко, яка теж пов'язана з Москвою. Це було під час похорону Сталіна, на який приїхав і Руденко. Зупинився у поета Марка Максимова (Марк Максимов). До них і завітала студентка Літературного інституту ім. Горького Костенко.

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Не дивно, що вона шукала знайомства серед московських поетів. Ліна писала тоді російською мовою. Вона й цього разу читала саме російські вірші. Правду кажучи, хоч були вони не гірші від багатьох віршів, які друкувалися в московських журналах, чогось свого, самобутнього в них не було. Вірші як вірші, грамотні, розумні, ними можна навіть заслужити прихильну рецензію, та вони не тільки нездатні були створити погоду в поезії, а й просто запам'ятатися¹⁵⁹.

Типова ситуація, яку десять років перед цим пережив сам Руденко, якого наvertsали до рідної стихії Каневський та Первомайський. І доволі успішно. Але про навернення Ліни Василівни поки що не йшлося.

Пригадую, ми вийшли з Ліною на вулицю й пішли Красною Преснею. Про поезію не розмовляли, на черзі були якісь інші теми. Та ось я наважився запитати Ліну:

- А українською мовою ви пишете?
- Інколи пишу, – невпевненим голосом відповіла вона.
- А ви могли б прочитати хоч кілька українських віршів?
- Ну, спробую.

І Ліна почала читати вірші, які потім увійшли до її першої книжки «Проміння землі». Я відразу ж відчув, що це далеко не пересічна українська поетеса, і саме українська, а не російська. Коли я висловив ці думки Ліні, вона іронічно посміхнулася:

– Ви перебільшуєте значення цих віршів. Я пробувала подавати їх до журналів – ніхто й уваги не звернув¹⁶⁰.

Микола Руденко в ту пору був головним редактором журналу «Дніпро», мав певний літературно-владний авторитет. Він умовив Ліну Василівну прислати йому ці українські вірші, через два місяці отримав рукопис, написав рецензію і відніс у видавництво «Молодь». Незабаром поетична збірка «Проміння землі» побачила світ – «і в українській літературі з'явилася поетеса Ліна Костенко. Вона, мабуть, уже й забула, хто був її хрещеним батьком». Але Руденко не забув. І був щасливий. Адже «не часто випадає старшому письменникові благословити в тяжку літературну дорогу молодого

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

поета, який потім досягне таких поетичних вершин, на які сьогодні вийшла Ліна Костенко»¹⁶¹.

ВИБІР ЛЕОНІДА КИСЕЛЬОВА

Ще одна небуденна поетична постать – Кисельов, який писав спершу мовою російською, відтак українською. Він народився у Києві. Батько його, Володимир, був письменником, брат Сергій – теж письменником і журналістом (автор цих рядків був знайомий із Сергієм, коли він працював кореспондентом «Литературной газеты», що виходила в Москві).

Коли Кисельов мав 16 років і ще навчався в школі (опісля на факультеті іноземних мов Київського університету), добірку його поезій у березні 1963 р. надрукував престижний «Новый мир», а в квітні – журнал «Радуга». «Новый мир», зокрема, вмстив і його вірш «Цари», який обурих шовіністичну російську інтелігенцію – і юного поета в Московії друкувати перестали. Бо вірш «Цари» звучить так:

Еще мальчишкой удивлялся дико:
Раз все цари плохие, почему
Царя Петра зовем Петром Великим
И в Ленинграде памятник ему?

Зачем он нам, державный этот конник?
Взорвать бы, чтоб копыта в небеса!
Шевченко, говорят, односторонне
Отнесся... Нет, он правильно писал:

Це той первий, що розпинав
Нашу Україну...

Не Петр, а те голодные, босые
В болоте основали Петроград.
За долгую историю России –
Ни одного хорошего царя¹⁶².

І цього ж таки 1963 р. Кисельов написав цього сакраментального вірша:

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Я позабуду все обиды,
И вдруг напоят песню мне
На милом и полузабытом,
На украинском языке.

И в комнате, где, как батоны
Чужие лица без конца,
Взорвутся черные бутоны –
Окаменевшие сердца.

Я постою у края бездны
И вдруг пойму, сломясь в тоске,
Что все на свете – только песня
На украинском языке¹⁶³.

Характерно те, що Кисельов за етнічною приналежністю не був українцем. А проте українська стихія, шістдесятництво захопили і його. Захопили Шевченко («Лучший наш поэт»; «Лишь один такой на свете/ Был поэт»), Вінграновський («Подражание Винграновскому»), Тичина («Но тосковал о ней Тычина»), Драч («Пьем с клубничным вареньем чай/ И говорим о стихах Драча»)¹⁶⁴. Стихія захопила – і 1968-й, останній рік свого двадцятидволітнього життя, він присвятив українському Слову, створивши чудові зразки поезії. Ось вірш про Шевченка, у якого за епіграф взяв рядок «Та не однаково мені»:

Він був як полум'я. Його рядки –
Дзвінки і небезпечні, наче криця,
Переживуть і жито, і пшеницю,
І хліб, і сіль, і війни, і віки.

Він був як полум'я. Свої слова –
Легкі, як небо, сині, наче квіти,
Що ними тільки правду говорити, –
Він в наші душі спрагли наливав.

Він був як полум'я¹⁶⁵.

Або вірш «Катерина»:

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

Доки буде жити Україна
В теплім хлібі, в барвних снах дітей –
Йтиме білим полем Катерина
З немовлям, притнутим до грудей.

Освятивши невимовним болем
Все прийдешнє, кожну нашу мить,
Йде вона, і мов велике коло,
Біле небо навздогін летить.

Про дівочу цноту, про калину
Не співай, поете, не квили,
Бо іде сьогодні Катерина
Тим шляхом, що наші кривні йшли.

Вилами розхитували трони,
Руйнували все старе дотла,
Тільки би Шевченкова Мадонна
В сніжне небуття не полягла.

Тільки би вона донесла сина
До свого народу, до людей.
Біле поле. Біла Катерина
З немовлям, притнутим до грудей¹⁶⁶.

Останній вірш – катрен «Осінь»:

Така золота, що нема зупину,
Така буйна – нема вороття.
В останніх коників, що завтра загинуть
Вчуся ставленню до життя¹⁶⁷.

Свої україномовні вірші «Перші акорди» Кисельов встиг побачити в «Літературній Україні» 12 квітня 1968 р. – за пів року до відходу з життя. Передмову до цієї добірки написав Драч.

«Він писав російською мовою чудові вірші, проте українською – геніальні», – сказав про Леоніда Кисельова письменник і журналіст Анатолій Шевченко¹⁶⁸.

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

І з таким висновком не можна не погодитися¹⁶⁹.

Українська мова, на щастя, мала таких відданих adeptів, як Святослав Караванський та Олекса Різників в Одесі, поет Дмитро Павличко з його знаменитим віршем «Ти зрікся мови рідної...», Юрій Шевельов (Шерех) у США, нарешті – Іван Дзюба, чий трактат «Інтернаціоналізм чи русифікація?» торкався найтонших сердечних струн.

Анатолій Дімаров розповів про поета Віктора Соколова, уродженця Донбасу, «до кісток вивареного в російськомовному розчині». Він не просто був байдужий до національного питання, а й вважав, що воно давно вирішене, що шахтарі до мовних проблем цілком байдужі. Та коли якось зайшов до Дімарова, той дав йому прочитати «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Проте застеріг: «На один вечір». Соколов знехотя взяв трактат. А о шостій схвильовано постукав: «До ранку заснути не міг! Всю душу мені перевернуло!.. Слухай, нехай ще побуде в мене: я її передрукую». І друкував декілька днів – від ранку до ночі. «А мені здавалося, що по всій Україні вистукують друкарські машинки, розмножуючи працю Івана»¹⁷⁰.

*

Вже пізніше, нотує Гончар, 13 жовтня 1976 р., була прийнята таємна Постанова Ради Міністрів СРСР, а 22–24 травня 1979 р. – «рекомендації» Ташкентської конференції про посилення російської мови в усіх сферах життя – і «розгорнулась особливо шалена гвалтівна кампанія русифікації України (...)»:

Скільки зусиль доводилось тоді докладати нам, українській інтелігенції, щоб хоч якось пригальмувати, стримати руйнівний процес, оборонити рідну мову, де тільки можна, зупинити закриття українських шкіл (згідно «волі батьків»). Правозахисники, такі як Чорновіл, Ірина Калинець, Світличний, Стус та інші, опинились у таборах, їх було значною мірою знейтралізовано, тож увесь тягар нерівної, щоденної, тяжкої боротьби по цей бік дроту, боротьби за збереження мови, тобто й самої нації, ліг якраз на нещасну нашу інтелігенцію, котрій чим могла допомагала діаспора, – але ж вона була далеко, десь по той бік залізної завіси¹⁷¹.

Бо мова – це код наших предків, у ній закодовані наша історія, наша пам'ять, наша культура, наш рід. І коли ми говоримо українською мовою – ми розкодуємо цю саму історію, нашу пам'ять, нашу культуру, наш рід. Себто перед нами – нехай на генному, підсвідомому рівні – розгортається панорама часу, глибина віків. Так що мова – це не просто засіб спілкування, а щось глибше («Ну, що б, здавалося, слова?!/ Слова та голос – більш нічого!/ А серце б'ється, ожива,/ Як їх почує!»); це національний самовияв, національне самоствердження. Зрештою, се політика. Це підтверджують два випадки.

Іван Дзюба розповідає про свою тещу Ольгу Іванівну, яку виселили до Сибіру. Вона працювала в дитбудинку, і директорка попросила її говорити з дітьми по-російськи, а також вчити цієї мови і дочку. Ольга Іванівна відповіла, що дочка російську мову вивчить, бо вона скрізь...

«А якщо я вернуся додому, і дочка не знатиме української мови – як то буде? А з ким вона тут поговорить по-українському, крім своєї мами?» Вона подивилася на мене і нічого не сказала. А вже пізніше, як ми подружилися, згадувала і признавалася: «Я тогда поняла, что вам можно доверять... Ну й характер...»¹⁷².

Другий випадок засвідчує спогад Антоненка-Давидовича, який влітку плив на пароплаві з Києва до Дніпропетровська. Він майже цілий день не покидав палуби, хоч і мав зручне місце в каюті. Але там душно, а тут – чудові краєвиди Дніпрових берегів, спокій на душі, книжка поряд... Навпроти сиділа молода і гарна жінка, яка невідомо коли сіла на пароплав. Вона мовчала, лише здаля прислухалася до розмови пасажирів, крадькома позираючи то на письменника, то «кидаючи тривожні короткі погляди на велику валізу, що лежала коло неї на підлозі». У Кременчуці, де мала бути тривала зупинка, жінка зненацька запитала Бориса Дмитровича, чи він сходитиме на берег, чи залишатиметься на палубі? І попросила приглянути за валізою, бо вона на пів години має вийти в місто. Повернулася захекана, коли матроси вже починали знімати трап. І, мило усміхаючись, сіла коло валізи, подякувавши за її збереження.

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

– Одначе, як це ви зважилися лишити свою валізу на невідому вам людину? А якби я пішов слідом за вами з вашою валізою і зник у натовпї?

– Я была уверена, что этого вы не сделаете, – відповіла спокійно жінка й тепер не крадькома, а одверто подивилася мені в вічі. – Я заметила, что вы со всеми говорите по-украински, хотя сразу видно, что вы интеллигент...

– Хіба це могло гарантувати, що ваша валіза буде ціла – посміхнувся я.

– Конечно! Я поняла, что вы человек идейный, на которого вполне можно положиться. – І, трохи замислившись, додала: – Такие чужих чемоданов не уносят...¹⁷³.

І на закінчення розділу – вірш із «крамольної» збірки Павличка «Правда кличе!» (1958):

О рідне слово, що без тебе я?!
Осміяний людьми кретин-стиляга,
Безрідний, кволий, жебручий блудяга,
Що сам забув давно своє ім'я.

Мое ти серце, пісня і відвага,
І прізвище, і сила, і сім'я.
Ти вся душа нескована моя,
В найтяжчі дні – надія і наснага.

Тебе у спадок віддали мені
Мої батьки і предки невідомі,
Що гинули за тебе на вогні.

Тож не засни в запиленому томі.
В тій незакопаній, страшній ґруні –
Дзвени в моїм і в правнуковім домі!¹⁷⁴.

КОД ПАМ'ЯТІ. ВІРА

ІВАН ГЕЛЬ ТА ІГОР КАЛИНЕЦЬ

Релігія. Повернення до Церкви, до Бога – третій, чи не найважливіший, чинник національної ідентичності. Найважливіший, бо в часи чужоземного панування та бездержавності Церква (передусім Греко-Католицька Церква (УГКЦ)) була єдиним дієвим забором супроти спольщення чи зросійщення. Після заборони ГКЦ вона діяла в підпіллі.

Один із чільних дисидентів Іван Андрійович Гель, як розповідав, народився в сім'ї патріотичній та релігійній. Досить сказати, що дві його тітки були черницями. «Сам я з пелюшок був глибоковіруючою людиною, греко-католиком. В родині був щоденний обов'язок молитися, я часто бігав до церкви, що була поряд»¹⁷⁵. Коли ж мама подарувала хрестик, то він, служачи 3 роки в армії, не міг носити його на грудях, а тому зашив у кишені. З цим маминим хрестиком пройшов усі 17 літ ув'язнення. Релігійним змалку був і поет-шістдесятник Ігор Калинець. «Я, – розповідав він журналістам, – змалку знав, хто я є. Релігійне і світське виховання в нашій сім'ї були поєднані»¹⁷⁶. У квітні 1961 р. Ігор узяв – звісно, тайкома – церковний шлюб з Іриною Стасів, теж поетесою.

У вірші Калинця «Вітражі» ліричний герой одного разу вступив до церкви і з аркових щілин на його очі, руки, плечі впали мільйони сонць, і в синтезі барвної мозаїки він вкотре вже упізнав, увібрав у себе «святі від ясності обличчя». І сам розчинився між ними... Розсипався як скло на незліченне число маленьких та яскравих зблисків –

на церкву в Ольжиній руці,
на Володимирові персти,
на книги мудрості ченців
зеленогорбого Печерська.
І вже палав, як самоцвіт,
я у Даниловій короні,
на Наливайковім лиці
запікся чорним згустком крові.
Я був усім на всіх і вся:
величчям, вірою і болем.

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Я вийшов з церкви –
і засяв
тисячолітнім ореолом¹⁷⁷.

БАТЬКО АНАТОЛІЯ ДІМАРОВА

На просторах Великої України старшому поколінню відносно віри було легше. Атеїстичної пропаганди й переслідувань воно ще не знало. І передало свою віру молодим. Ось спогад Дімарова про батька:

Скільки я пам'ятаю свого татуса, він, коли був у доброму настрої, завжди наспівував псалми. Співав упівголоса, звертаючись не до людей, а до Бога, – віра його була глибокою й широкою, я ні в кого не бачив такого просвітленого обличчя, як у мого татуса, коли він ставав до молитви. Молитву творив щоранку й щовечора, а заходячи до хати, щоразу хрестився до образів¹⁷⁸.

Або спогад Руденка про те, як батько, одягнувши шовкову сорочку та жилет із золотим ланцюжком від годинника, ніс його, маленького, до церкви. Поряд йшла мати у святковій хустці. Їх супроводжував *мідноголосий передзвін*, який «котився над білими кручами, зливаючись із шумом вод на крейдяних перекатах». То було на рідній Луганщині в час Нової економічної політики (НЕП). «Ці хвилини також відкривали світ, без якого моя душа була б набагато бідніша».

Коли наближалися до церкви, батько знімав мене зі свого плеча, ставив на землю. Я відразу ж починав пустувати. Батько брав мене за руку й статечно пояснював: «У церкві, синку, пустувати не можна. Тут Бозя живе. – А що? Чому? – Бозя хоче, щоб ти розумненьким виріс».

Я дивився на зображення святого Миколая, відтак на батька – вони здавалися мені схожими. Бог ставав близьким і зрозумілим – я любив його тому, що любив батька. В тому, що один живе на небі, а другий на землі – також нічого дивного. Все це здавалося простим, природним – інакше й бути не могло¹⁷⁹.

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

Невдовзі батько трагічно загинув, сторожуючи біля шахти (в ламповій спалахнув бак із бензином, який облив Данила, – і він перетворився в палаючий смолоскип...). Без годувальника сім'я вкрай збідніла. А тут ще й Голодомор. Випадки канібальства...

І Руденко з сумом розповідає, що не має права приховувати ганебні вчинки, що це гріх великий – він став безбожником: «Тоді я вже втратив Бога – школа своє зробила. Мати ще намагалася вберегти мене від безвір'я, але я завчено їй відповідав: “Бога немає”. – А хто ж на землі все живе створив? – Ясно хто – природа. – Тоді Природа – Бог».

Пам'ятаю вираз материного обличчя, коли вона казала оці слова: «Природа – Бог». Воно було освітлене зсередини якимось внутрішнім сонцем – я ніколи матір такою не бачив. За інерцією все ще твердив шкільні істини, але в душі щось тепле затріпотіло, мов сполохане пташеня. Якби мати зі мною про це частіше розмовляла, я, мабуть, Бога б не втратив, хоч жодної церкви не лишилося й близько. Але вона не хотіла закладати в мою душу конфлікт із суспільством – махнула на мене рукою: «Що людям – те й нам. Проти сокири з лозиною не підеш».

Пізніше, в часи прозріння, пригадував пантеїстичну формулу матері з подивом і пошаною: це ж ключ від найвеличніших філософських систем! А вона кинула мені ті слова навіть не задумуючись¹⁸⁰.

ОПОРА ЄВГЕНА СВЕРСТЮКА

Школа, університет, інфікована релятивізмом література негативно впливали і на молодого Сверстюка, мати якого потайки мріяла, щоб він став священником. Але... «у джунглях університетської філософії з третіх рук, лабіринті щоденної рутини вироблявся релігійний індіферентизм», – висновує мислитель. І наголошує, що тільки в тюремній камері навпроти Святої Софії він «остаточно прокинувся і зрозумів, що душа тужить до Вічного Неба»¹⁸¹.

Так, пізніше і Руденко, і Сверстюк повернулися до віри. І це було природно й знаменно. Євген Олександрович згадує, що 14 січня 1972 р. він опинився в самотності з видом на Софіївський собор – «і

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

відчув стабільність. Відсутність речей, відсутність суєти, незмінних клопотів і змінних мод сприяє поверненню до себе».

І ще важливе спостереження: «Провидіння вело мене понад прирвами нечутно. Нараз урвалася видима дорога життя:

Я, здається, лечу в безодню
на саме дно.
Тільки руку –
Руку Господню –
водно.

Але висіла наді мною холодна ясність: волосок із голови не впаде, як на те Його волі не буде»¹⁸².

У книжці Сверстюка «Невже це я» є ще одна важлива сентенція про те, як моральний опір насильству шукає твердого ґрунту під ногами:

Коли людина відчуває в одиночній камері, що острів із назвою «вчора» безповоротно відплив, вона шукає абсолюту. Горе тим, що покладали свої надії на комуністичні ідеали, які тепер постали в образі конвоїра й гумових людей, котрі навіть свій кримінальний кодекс ховають від тебе. Жертви сталінського режиму були духовно роззброєними: вони втрачили віру батьків...¹⁸³.

Щодо самого Сверстюка, то, нагадує він:

До мене та віра повернулася раптово, і на душі стало так легко, що всі ігри в ідеологічну лояльність чи індиферентність відійшли в минуле разом із поняттям «свобода як усвідомлена потреба».

«Отче наш, що еси на небі, хай святиться імя Твоє...» Який високий світ свободи прийшов до мене в камеру! Як легко мені стало розмовляти з рабами рабів, запопадливими слугами лжі й лукавства! В моєму світі було чисто й прозоро. У їхньому низькому світі панували примітивні хитрощі, постійний обман і такий дріб'язок, що навіть дивно, як може людина розмінюватися на це.

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

До речі, вони також були чутливими до моєї молитви. В одному товстому зошиті я списав кілька сторінок про те, як виходжу з камери зі словами «Отче наш...» – і вони, і все навколо стає тільки сірим тлом, а їхні слова й інтонації перетворюються на спектакль від такої-то години до такої. Після перевірки мої паперів ті кілька сторінок зникли. Могли конфіскувати зошита! Аж ні – вкрали...¹⁸⁴.

Небесну опіку постійно відчував і Руденко. Його спогади «Найбільше диво – життя» пересипані такими містичними фактами, які підтверджувалися на кожному кроці. Він згадує, що знав про злочини системи, бачив їх – і все одно вірив у непомильність Сталіна, якому, мовляв, важко було стримувати безмір зла:

Приблизно так складалося моє мислення. А може, це Бог оберігав мене до часу, бо я потрібен був у майбутньому? Будь-яка несправедливість доводила мене до психічного струсу, до вибуху; я не здатний був контролювати себе, готовий кричати на весь світ, не турбуючись про наслідки. Це закладено в мене самою природою. Отож коли б я зрозумів передчасно, що не куркулі влаштували небувалий голодомор, не десятки й сотні, як нам тоді здавалося, знищені в сталінських катівнях, а мільйони й мільйони – коли б мені було дано це зрозуміти тоді, а не пізніше, я не дожив би навіть до війни. Я вірю: щоб звершити головну справу життя, кожній людині відведено свій час і своє місце¹⁸⁵.

Микола Руденко 12 серпня 1963 р. навіть мав «стрічу» з Пантократором, як він висловився, тобто з Христом, коли відкрив суть «П'яти Хлібин Христових». Бо замислився над проблемою додаткової вартості, яку потрібно зберігати, щоб поновлювати затрати. Комуністи її заперечували, натомість безжально експлуатували селян, що призводило до занепаду економіки й держави. Аналогія – 5 хлібин (і 2 рибини), що ними Ісус нагодував 5 000 зголоднілого люду, якому служив, та ще й зосталось...

Як тільки в моєму мозку майнула думка про П'ять Хлібин Христових, стався полум'яний удар в мою голову і з'явилося

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

відчуття вогненного шолому на черепі. Я весь ніби опинився у вогненному вирі – моє «я» жило в центрі цього вогню.

Ні з чим не можна порівняти блаженства, яке наповнило мою душу. Ні любов до жінки, ні споглядання рукотворної й нерукотворної краси земної – ніщо й ніколи не дає людині такої повноти щастя. Належить додати: щастя й могутності. Я раптом відчув себе налитим такою силою, що переді мною мали розступитися гори. Був певен: ось піду в ЦК, розповім про своє відкриття – і там відразу ж побачать, що це говорю не я – говорить Всесвіт моїми устами¹⁸⁶.

Дивовижне спілкування з Вищими силами тривало 3 (!) доби. У це раціоналістові важко повірити, та й Руденкові більшість оточення не йняло віри, зокрема й дружина. Його сприйняли як божевільного – і все ж те, що він почув «згори», справдилося: і виснаження ґрунту (вже тоді почали закуповувати в Канаді мільйони тонн зерна), і занепад економіки, і врешті-решт розвал Союзу.

У мій мозок і мою душу вливалися слова і думки – саме вливалися без звуків чи якихось зорових образів. Я починав знати те, що взагалі закрито для людей. Так, наприклад, мені було сказано, що в роках вісімдесятих природа відмовить радянській державі в можливостях дальшого існування: якщо вона не перебудує економічної системи, то має впасти. Головною причиною падіння буде те, що ця держава виснажує землю (гумус) і багатство надр¹⁸⁷.

Занепокоєний Руденко носив свої записи зі своїми візіями в ЦК, писав Хрущову – і, звісно, марно. Так тривало 10 років. Закінчилося тим, що 5 лютого 1977 р. його, інваліда війни, у віці 55 років заарештували та засудили до 7 років таборів суворого режиму і 5 років – заслання, за так звану антирадянську агітацію й пропаганду. Тоді Микола Данилович став цілком вільним (від шестикімнатної дачі в Конча-Заспі під Києвом, високих гонорарів за книжки, автівки з водієм...). У вірші за 13 лютого 1977 р. він писав:

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

Я визрів і прозрів – мені нема неволі
І слово не вмира на зімкнутих вустах.
Душа моя живе, неначе вітер в полі, –
Крилатим немовлям шугає по світах.

Я бачу крізь сонця – я так далеко бачу,
Що байдуже мені до всіх моїх скорбот.
У горі не стогну, в розлуці не заплачу
І скреготом зубів не закривавлю рот.

Я страх відкинув геть, байдужий став до болів.
У грудях миготять зірничі потайні.
Колись я в світі жив. Тепер, позбувшись волі,
Я цілим світом став. І світ живе в мені¹⁸⁸.

ВІДЧУТТЯ МІСІЇ

Стати цілим світом – значить стати самим собою і внутрішньо, і зовнішньо, без оглядки на політичний режим і фальшиву ідеологію. Можна говорити те, що думаєш. Не приховувати свої погляди. За це – кара. Жорстока. Але виходу немає. Перебуваючи як засланець на Колимі, 30 липня 1978 р. Стус написав «Листа до друзів», у якому є такі промовисто-євангельські рядки:

Щоб запобігти нівеляції українського народу, треба офірувати кращих його синів. Інших пожертв Бог не визнає. І кращі мої брати і сестри мусять іти за колючі горожі, дбаючи постійно про власну чистоту – задля чистої справи порятунку рідного народу. Я пишаюся тим, що доля подала мені знак – я сміливо йду за її покликом. Бо хочу бути гідним того народу рідного, який народиться завтра, скинувши з себе ганьбу вікового нидіння. І в тому народіві я здобуду безсмертя!
Хай це буде моїм останнім словом!¹⁸⁹.

Доля – це, водночас, і місія, призначена згори. Василь Стус небеса чув. «Ця Богом послана Голгофа», – писав в одному з віршів. Про це говорить і у вірші «Вельможний сон мене здолав»:

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Вельможний сон мене здолав.
і тут нараз почув я:
Господній голос пролунав:
мій сину! Алілуйя!
Терпи страсну стезю конань,
спізнай смертельні чари
дороги добр і почезань,
свавілля і покари.
Хоч тяжко душу берегти
під небом цим полуднім,
а треба йти, а треба йти
щосвятом і що буднем¹⁹⁰.

Доля подала знак також і Сверстюку, який згадує: «Я народився під щасливою зіркою: вона висвітлювала моє обличчя і ніколи не ховала його в тінь того місця, на якому сиджу». Тому «навіть у найтемніші дні без просвітків я відчув, що моя зірка висока, – і любив її»¹⁹¹. Зневіри й розпачу не було. Навпаки – радість од жертвності.

Промовистий «Сонет вдячності» Світличного:

Я не клену своєї долі,
Хоч кожен день мені взнаки:
І мене мене, і гне боки,
І перемелює поволі

Мої надії і роки.
Що буде з того? Кремень волі?
Чи слина і квиління кволі?
Що? – хліб святий чи глевтяки?

Щось буде. Буде щось. А – буде!
Ні сліз, ні ремства, ні огуди,
Ні роздратовання, ні зла...

І слава Богу, що сподобив
Мене для гарту і для проби
На згин, на спротив і на злам¹⁹².

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

Про це ж писав 1977 р. і молодий дисидент Василь Січко, якого невдовзі, разом із батьком, ув'язнили на 6 років:

Я не нещасний... Я щасливий!
Бо в мені дух до боротьби.
І плачуть хай собі раби,
А я стиснув кулак щосили (...).

У житті все може бути. Може, й він *десь умре на нарах...*

Та зараз я живий і сильний –
І в мене дух до боротьби,
І кличе голосом доби!
І серце я даю Україні...¹⁹³.

Високе призначення мав також Гель. Перший засуд – 3 роки. Потім ще 10 і 5 – заслання. Ось виписка з «Останнього слова» на суді у серпні 1972 р.:

Найвищим законом і судом для мене є Бог, Україна, моя незламна й незаплямована честь. Я – син України, і в своєму серці пронесу, як найсвятішу ношу, долю мого народу, його біль, тривоги і муки. Я жалю лише за одним, що мало, дуже мало зробив для втілення цих ідей в життя, проте я вірю, що вони вічні і нездоланні, як і вічний і нездоланий мій народ¹⁹⁴.

Ось чому так важливо бути християнином, мати тверду віру, а надто, коли ти ізольований від решти світу. Ще раз звернуся до Сверстюка:

Однак моральний опір насильству шукає твердого ґрунту під ногами. Коли людина відчуває в одиночній камері, що острів із назвою «вчора» безповоротно відплив, вона шукає абсолюту. Горе тим, що покладали свої надії на комуністичні ідеали, які тепер постали в образі конвоїра й гумових людей, котрі навіть свій кримінальний кодекс ховають від тебе. Жертви сталінського режиму були духовно роззброєними: вони втратили віру батьків...¹⁹⁵.

ХРАМИ ПЕТРА ГРИГОРЕНКА

Євген Сверстюк, Микола Руденко і ряд інших шістдесятників та дисидентів таку віру віднайшли – і гідно витримали випробування за дротами. Віднайшов віру ще один їхній знаменитий сучасник – генерал-майор Петро Григорович Григоренко, уродженець Запорізької землі (Бердянщина), який у молодості майстерно висаджував у повітря храми (перший із них вивищувався на березі Двини, у Вітебську; потім були ще два – у Мінську й Смоленську). Та ще перед вибухом у Вітебську він, начальник саперного батальйону, як зізнається, відчував внутрішній протест. «Мінський вибух я вже готував без жодного зацікавлення, а в Смоленську мені було просто гидко від того, що я робив». І Григоренко відмовився руйнувати інші храми, хоча за це надзвичайно щедро платили.

Прозрівання йшло поволі, але неухильно. Воно посилювалося в часі війни, коли Григоренко командував дивізією. Навесні 1945 р. цю його дивізію перекидали через Високі Татри на новий напрям. У горах ще білів сніг. На перевалі Григоренко вийшов з машини і – пише він у своїх «Спогадах» (Детройт, 1984) – «дослівно остовпів, замилуваний незвичайною, небесною, як то кажуть, красою»: сонце ще не показалося, але його промені осяяли «якимось чарівним світлом» і сосни, і скелі, і звивисту дорогу між схилами, і авта, а вгорі – неосяжне блакитне з прозолоттю небо:

Я стояв, дивився, і думка моя – яскрава й чітка – пронизала мій мозок: та хіба можна повірити в те, що така краса з'явилася внаслідок випадкового збігу обставин; повірити в те, що творець усього суцього – випадок! З'явившись, ця думка вже не покидала мене. Спостерігаючи бурхливе чи спокійне, лагідне море, споглядаючи зоряне небо чи безмежні простори полів, я думав: і це також випадковість? І те, що я народився, думаю, страждаю – так само випадковість? То для чого я тоді існую?¹⁹⁶.

Остаточно утвердити віру у Всевишнього, у вище призначення людини як Божого творіння допоміг один підполковник медичної служби, який знав про атеїстичні погляди Григоренка, проте розмов про віру унікав – натомість увесь мовби світився побожністю,

а розмовляв спокійно, проникливо, вселяв надію... Глибокою вірою віяло і від отця Дмитра Дудка, з яким познайомився Петро Григоренко. Священник, здавалося, «промінився світлом неземним».

І Петро Григорович повернувся до Бога. Взяв зі своєю другою дружиною Зінаїдою (перша, Марія, була стукачкою) церковний шлюб. А оскільки відкрито виступив проти тоталітарної системи, то його і запроторювали до різних спеціальних психлікарень, де він мучився шість з половиною років. У 1976 р. він був серед засновників московської, а через пів року – Української Гельсінської групи (потім спілки).

Щоб збутися неситного розвінчувача комуністичної системи, Григоренкові наприкінці листопада 1977 р. дозволили виїхати до США на лікування. Зате позбавили генеральського звання, радянського громадянства, забрали московську квартиру. Спадає на гадку: яку треба було мати мужність, щоб у старшому віці відкрито виступити проти облудного режиму, проти фальші, а значить втратити генеральське звання, престижну посаду (Григоренко упродовж 16-ти років викладав і був завідувачем кафедри у Військовій академії ім. Фрунзе), втратити високу зарплату та інші життєві блага. Натомість піти на Голгофу моральних і фізичних страждань. Українець Григоренко зумів це зробити. Як і його друг Микола Руденко. Зумів випростатись. Бо з ним була Правда. З ним був Господь. Недарма Руденко так підсумовує духовну еволюцію свого старшого однодумця, на плечі якого «завжди лежатиме рука Христа – і цього він приховувати не стане.

Генерал, що прожив з юних літ аж до старості серед крижаної ропи більшовицького атеїзму, справді по-апостольському відчує на собі цю руку.

На відміну від Сахарова, що до кінця своїх днів залишиться позитивістом, Петро Григорович стане вірним християнином. Він дружитиме зі священниками, а в еміграції з митрополитом Мстиславом та іншими діячами Української Автокефальної Православної Церкви й буде похований під церковними стінами в Бавнд-Бруку (США), що для діаспори став українським Єрусалимом»¹⁹⁷.

ВАЛЕРІЙ МАРЧЕНКО

Так, мислячі особистості, наразі шістдесятники й дисиденти, поверталися до віри: одні на порозі дисидентства (як Руденко, Григоренко), інші – вже під час арешту й слідства (як Сверстюк), треті – вже в таборах, як Марченко.

Валерій Марченко закінчив філологію столичного університету. Два роки працював у редакції «Літературної України». А 29 грудня 1973 р. його судили за статтю 62.1 (антирадянська агітація і пропаганда). Засудили за 2 гострі й правдиві статті про колоніальний стан України. І опинився Валерій на Західному Уралі в 34-й зоні. Тут познайомився з членом Організації українських націоналістів (ОУН) Степаном Мамчуром. Від нього й почалося пізнання християнської істини. Продовжила це пізнання – вже на засланні – грузинська дисидентка Валентина Пайлодзе, регентка Троїцької церкви у Тбілісі, жінка старшого віку, мудра й побожна.

Валерій Марченко писав родичам, що таке спілкування допомогло йому перейти від стихійного ідеалізму до усвідомленого християнства. Пояснював, «чому слід вірити в Бога. Та вже хоча б тому, аби зникло відчуття самотності, нестерпної безвиході». Тим паче, коли перебуваєш «серед дітей сатани», а тим часом з тобою Спаситель і численні однодумці, які прагнуть того самого, що й ти, – добра, справедливості, моральності:

Щоб прийти до розуміння Бога, тобі треба лише подумати: все, чого прагнеш ти, давно записано в Біблії. Лише ми того не знали, бо все життя довірливо завчали: людське щастя залежить від соціальних умов. Для спростування цієї нісенітниці мені потрібно було пройти табір. Для того, щоб усвідомити: добро і зло – в душі, мусить побувати на засланні. (...) В таборі я бачив, на що перетворювались ті, хто не знав, і навпаки, якими сильними та щедрими душевно виявились ті, що пізнали Бога¹⁹⁸.

Влітку 1983 р., вже після заслання, Валерій пише в Києві дослідження з історії Києво-Печерської лаври, нариси, ділиться з Сверстюком своїми враженнями від перебування в Макарівській церкві на суботній Літургії. Він осягнув давно відому істину, яка, однак,

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

для нього була відкриттям: «Жити правильно праведно можна тільки спіраючись на християнське віровчення».

Валерій Марченко міг би бути визначним християнським письменником, але 13 березня 1984 р. із важкою хворобою нирок (нефрит) його заарештували – вже вдруге. Три місяці тривало слідство та один день – судилище. І вирок: 10 років (!) таборів суворого режиму та 5 – заслання. А через 10 місяців (5 жовтня) Валерія не стало. Дарма, що за нього заступалися папа Іван Павло II (Ioannes Paulus PP), президент США Рональд Рейган (Ronald Reagan), конгресмени, – влада країни Рад була неблаганною.

Це була помста безбожного режиму за людську непохитність, національну позицію і глибоку духовність.

СОН І ДІЙСНІСТЬ ОТЦЯ ЯРОСЛАВА ЛЕСІВА

Із ГУЛАГом пов'язане священство Ярослава Лесіва, що був родом із села Лужки Долинського району на Прикарпатті. Він народився 1943 р., закінчив у Івано-Франківську фізкультурний технікум. А 1968 р. його заарештували та засудили на 6 років ув'язнення за приналежність до нелегальної організації «Український народний фронт». Відбував термін у Мордовії, потім – у Володимирі. І тут сталося те, що визначило його основне покликання – душпастирство.

Все виглядає якось фантастично. Це було на початку 1972 року у Володимирській спец тюрмі. Мені приснився сон: Великдень, рідне село Лужки, наша мила церковця, багато образків... Один із образків попадає мені в руки. На одній стороні – зображення Христа, а на другій великими літерами такий напис: «Не великими бідьте, а святими». Я розповів цей сон моїм друзям, вони одночасно сказали, що я повинен стати священником. Чому? Бо всі політичні діячі хочуть бути великими і мало хто – святим. Бути великим – значить поборювати інших, а святим – поборювати самого себе. Я дав обіцянку Богові і своїм друзям, що стану священником¹⁹⁹.

Однак став Лесів священником аж через 16 років. Бо 1973 р., відбувши термін ув'язнення, він повернувся додому, невдовзі (1978)

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

вступив до Української Гельсінської групи – і його кинули ще на два роки за ґрати.

Чи міг Лесів уникнути цього покарання, іншими словами – своєї мученицької долі? Не міг! (І заявив те саме, що й – передніше – Стус): «Я повністю свідомий, які труднощі і перешкоди на нашій дорозі, але іншої дороги не бачу...». Тому-то «приєднуюся до людей, яким дорога святість ідеалів свободи і прав людини».

Це ж він підтвердив і в поетичних рядках, звертаючись до народу:

Я все віддав тобі в офіру,
Я кинув все тобі під ноги.
Собі лишив бесаги й ліру
І терном встелену дорогу.

І вже видніється Голгота –
Мій хрест в руках, його нестиму,
І гавкає за мною псота,
Сміється й шкіриться у спину (...) ²⁰⁰.

Опісля відбув Лесів ще й 3-й термін (5 років). І лише у грудні 1988 р., після 2-х років навчання в підпільній духовній семінарії, його висвятили. Пророчий сон 16-річної давности, ще під час першого ув'язнення, сповнився.

Мов пилінка в сонячній промінні,
Легка, світла, наче неземна, –
Так душа моя в часи прозріння
Яснокрила в небо порина.
Благословена мить! Немає
Бажань, ні мук, ані тривоги,
І тільки лет в ясній безкраї.
Лиш мить і вічність,
Я і Бог ²⁰¹.

На жаль, і життєпис Лесіва (як і Марченка) обірвався трагічно. У травні 1989 р. молодий душпастир разом із іншими священниками та мирянами відстоював права УГКЦ у Москві на Арбаті, виступав за її легалізацію. А в ніч із 9 на 10 жовтня 1991 р., вже за

Незалежної України, вороги нашої держави й Церкви організували автокатастрофу на шляху Київ–Івано-Франківськ. У селі Павлівка на Прикарпатті о. Лесів загинув. Що це був нещасний випадок – ніхто не вірив і не вірить досі.

Так як мало хто вірить у природну смерть патріарха УАПЦ Володимира Романюка чи випадкове зіткнення з КРАЗом автівки В'ячеслава Чорновола.

ЙОСИП ТЕРЕЛЯ

Незвичайною постаттю у Русі спротиву, зосібно в релігійному житті, був і Йосип-Яромир Тереля (1943–2009), який народився у тій місцевості, що й президент Карпатської України у 1938 р. о. Августин Волошин. Це село Келечин Міжгірського району на Закарпатті. Батьки Терелі були затятими атеїстами. Батько організував перший на Срібній Землі колгосп. Мати закінчила Вищу партійну школу. Йосипа виховувала бабця – і виховала в релігійному дусі. У цьому ж релігійно-національному дусі жив і діяв Тереля. Він боровся за легалізацію Української Греко-Католицької Церкви, поширював релігійну літературу, відстоював релігійні свободи. Безліч разів був суджений. Його загальний в'язничний стаж складає 23 роки. Перший засуд припадає на 1962 р. Останній – на 1985 р. Побував сукупно у понад 10 різних таборах, тюрмах, спеціальних психлікарнях.

Свою хресну дорогу Тереля описав в автобіографічній книзі (англійською мовою) «Свідок», яка 1991 р. вийшла за кордоном двомільйонним (!) накладом²⁰². Він також автор інших філософсько-богословських книжок і статей, видавець (у Канаді) власних часописів. Відомий також як містик і провидець.

Помер у березні 2009 р. у Торонто (Канада), де від 1987 р. проживав із дружиною і трьома дітьми. Перепохований у сусідньому з Келечином селі Нижнє Болотне.

БЛАГОСЛОВЕННЯ ДЛЯ ДМИТРА ГНАТЮКА

Боже Провидіння діє у різний спосіб: через людей, природу, пісню, Церкву. Приклад – Дмитро Гнатюк. В одному з інтерв'ю він

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

розповів, що його мама співала, але рідко. Бо «дім на собі тримала», шестеро дітей доглядала, в колгоспі гарувала – ані хвильки спокою й вільного часу. А чому він вирішив стати співаком?

Це така доля. Я нічого не вирішував. Співав у церковному хорі. Мені було років вісім, коли до нашого села приїхав молодий священник. Це був красивий чоловік, з божественним голосом, на скрипці грав чудово! І він, коли почув мій спів, почав зі мною займатися. Брав на скрипці ноту, а я її тягнув. Так ми займалися п'ять років. Він мені поставив голос, навчив правильно дихати. Якби не той священник, я, може, й не став би співаком. А він мене скерував²⁰³.

Можна сказати, що сам Господь спровадив у Гнатюкове рідне село цього талановитого душпастиря, щоби він відкрив для України і світу геніального співака...

МАТИР БОЖА В КАМЕНІ

Ще один прояв явної Божої благодаті – випадок із Дімаровим. Коли під час «маланчукізму» його книги вилучали з бібліотек і більше не друкували, він подружився з геологами, обійшов усі гори СРСР, бував на Памірі, збирав зразки рідкісного каміння...

Захоплення камінням мене перебудувало, психіку змінило. У мене в майстерні, у підвалі (хоча яка то майстерня, закуток такий, як ось стіл письмовий) лежав кремій: чимось він мені впадовався та й валявся ото в майстерні... Валявся-валявся. Рік чи два тому я вирішив прибрати, час від часу я ж виношу й висипаю те сміття, яке мені не подобається... Ось виніс та й хотів кидати, але щось мене зупинило, наче вдарило в руку. Думаю, ну ж бо розріжу, подивлюсь. Я розкрив його та й ахнув – там Мати Божа²⁰⁴.

На жаль, Дімаров не пояснює, як виглядало це зображення, в якому *вигляді* було – і все ж факт вельми симптоматичний. Він свідчить, що й видатний письменник був людиною побожною. На початку

цього розділу я вже наводив опис, як ревно молився батько Анатолія Андрійовича. Як він впливав на сина. Ось ще один зворушливий фрагмент зі спогадів Дімарова «Прожити, щоб розповісти». Вже споночіло. Анатолій вдає, що спить. А батько «вкручує в лампі гніт, щоб світило ледь-ледь», витягає з-під ліжка скриньку, виймає невеличку іконку, вішає на гвіздок на стіні і вклякає на коліна. «На обличчя його наче падає якесь інше світло, аніж од лампи, сяють лагідні очі».

Татусь творить молитву.

Дивлюся на татуса, на ікону. І здається мені, що Божий образ одривається од стіни та й зависа над татусем. А молитва, яку так гаряче шепоче татусь, вливається в мене ласкавими хвилями, змиває з моєї душі гріховні всі сумніви, шкільну науку про те, що Бога немає, що його вигадали попи та монахи, пани й глитаї, аби дурити людей, ссати з них кров. «Кого татусь дуриє? З кого ссе кров?» І так мені стає образливо за татуса, так його жалко, що я теж подумки звертаюся до Бога²⁰⁵.

Анатолій просить, щоб Господь пожалів батька; щоб приїхала його мама з братом Сергійком; щоб вони знову жили разом. А він ніколи не грішитиме, а буде жити на стовпі, як святий Симеон Стовпник (бл. 390–459). І проказує коротеньку молитву, якої навчив його батько. «Кінчаю молитву, і на душі моїй стає так легко та хороше, що я й не зчуваюсь, як засинаю».

РІЗДВО В ЗОНІ

Про Бога, наші звичаї та обряди не забували наші подвижники і в ГУЛАГу. Ірина Калинець описує один Різдвяний вечір, Святу Вечерю, коли Оріся Сеник «вимудрувала майже справжню кутю з пісної табірної перлівки, пригорщі втертого маку, ще влітку надісланого в бандерольці, та завбачливо заощадженого цукру...». За святковим столом – сміх, жарти; на серці радісно, як це було у Львові 1971 р., у новорічну ніч, коли з Моршина приїхав Стус і взяв участь у вертепному дійстві. (Збереглася тогочасна світлина).

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Отож повечерявши хоч і не дванадцятьма, але таки святковими стравами, бо були ще узвар до куті і вчорашня смажена риба, вибігли ми на хрумкий мороз під височочоле зазорене мордовське небо і, піднявшись голосами понад понурі штахети, залопотіли в ніч: «Васи-лю! Добрий вечір, Святий Вечір!» А вчувши звичне «агов!», зірвали голоси під зорі в акомпанементі колючих дротів – у коляду для Василя. Співали ми зовсім пристойно, хоча після другої чи третьої колядки зашкребло у горлі колючим дротом лихого морозу...

На другий день випала нагода написати Василеві листа: «А ми тобі колядували – чи чув?».

Та чув (і пожартував: *що щось пищало за дротами*) і навіть вірша прислав, останні рядки якого звучать так:

І папороті цвітом процвітає
оцей дівочий опівнічний спів.
О, як би я туди до вас хотів –
хоч краєм ока або серця краєм²⁰⁶.

КОД ПАМ'ЯТІ. ДЕРЖАВНІСТЬ

Коли шістдесятники розпочинали свою літературно-культурну діяльність, ще діяла УПА. Останній бій повстанської боївки (із трьох осіб) відбувся 14 квітня 1960 р. на Тернопіллі. Два повстанці загинули, а дружина одного з них, Марія Пальчак, тричі стріляла в себе, але вижила. Відбула 15 років ГУЛАГу і дожила до Незалежності.

У той період, 1958 р., патріоти засновують у Львові підпільну робітничу організацію *Український національний комітет*, який діяв протягом трьох років – аж до арештів і розстрілів²⁰⁷. У 1961 р. випускник юридичного факультету Московського університету Левко Лук'яненко створює Робітничо-селянську спілку. Її мета – досягнення державної незалежності України конституційним парламентським шляхом. Того ж року арештували 7 членів Спілки. Лук'яненко був засуджений до страти. Провів 70 днів у камері смертників, а потім відбулась заміна на 15 років ув'язнення. У 1964 р. Зеновій

Красівський, Мирослав Мелень, Дмитро Квецко з товаришами організують Український національний фронт, повністю успадкувавши, як зазначив Мелень, ідеологію ОУН, але змінивши тактику.

Таким чином в Україні було дві течії в Русі Опору: перша – державницько-націоналістична (як пряма спадкоємиця ОУН-УПА); друга – культурницько-правозахисна (як спадкоємиця колишніх народовців, Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО)). Обидві течії доповнювали одна одну. Остання згодом теж здебільшого перейшла на самостійницькі позиції, особливо після перших арештів 1965 р.

Уособленням двох течій у Львові були Іван Гель та Ігор Калинець (не кажучи вже про Михайла та Богдана Горинів чи Михайла Косіва та інших подвижників). І це природно. Традиції національно-визвольної боротьби були ще свіжі і гарячі.

Роки 1952 або 1953. Городище Королівське, що за 5 кілометрів од Ходорова. Тут самотньо мешкала бабця Ігоря Калинця – Марія Гулей. Сюди на вакації Ігор приїжджав. Якось бабця завела його до стодоли, а там –3 хлопці. У светрах. На грудях навхрест – ремені, автомати. Ігор – п'ятикласник, але бабця довірила йому життя кількох повстанців. І він ціле літо носив їм їжу, сповіщав новини, а вони розповідали йому про історію краю. Було зрозуміло: це борці за волю, за Українську державу... Мріяв про державу і дядько Ігоря – Андрій Гулей (син бабці Марії), студент філософії Львівського університету, який вільно володів сімома іноземними мовами і якого на початку війни замордували совети в тюрмі на вулиці Лонцького.

А 1966 р. вийшла його збірка «Вогонь Купала», де є такий – цілком державницький – вірш «Вітер»:

Ковтни мене, біла дорого,
ковтни мене, добра осене.
Запахло роменовим ромом
вітру мого стоголося.

Вітер мій знов надимає
бандери Дністрових лодій.
Вітер з нами, над нами,
з моїми полками в поході.

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Вітер коням теребить гриви,
хоруговками грає на списках.
Вітер мій добрий гридень,
гридень князя Осмомисла²⁰⁸.

Усього 7 строф (перша рефреном повторюється в кінці), а яка епічність! Яке відчуття колишньої державності і надія на відновлення її.

Десь там княгиня в Путивлі,
Чадо моє Ярославна,
Мужу в поганські пустелі
Вітер отецький послала.

Вітер загоїть рани,
Вітер Вітчизною пахне.
Вітер з нами, над нами,
в поході з моїми полками.

Залізною йдемо у гущі,
несемо щити, як скрижалі.
З Галича вітер цілющий,
з Галича вітер державний²⁰⁹.

Інші шістдесятники ставали державниками вже в таборах. І знову ж таки завдяки колишнім повстанцям. Єврейський дисидент із Ленінграда Анатоль Радигін (Анатоль Радыгин) згадував:

Коли нараз у масі, що копірсалася, переходив чоловік підтягнутий і чепурний, спокійний і маломовний, виголений, в чистій сорочці і вичищеному взутті, у дбайливо пригладженій арештантській одежі, можна було майже без помилки вгадати його національність, партійність і знамено, під яким він воював²¹⁰.

Авжеж, якраз вояки УПА та оунівці вплинули на формування державницького світогляду Мороза, Руденка, Марченка. Спершу – про Мороза. Він – один із перших в'язнів-дисидентів. Мороз зізнається: «Член Центрального Проводу ОУН Михайло

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

Сорока – залізний лицар, що випромінював із себе силу і запалював інших». Михайло Сорока запалив і Валентина Мороза. «Я мав щастя бути з ним місяць, і за цей місяць сформувався остаточно. Останні штрихи дорисовував у мені Михайло Сорока...»²¹¹.

А ось зізнання Миколи Руденка:

Я щасливий, що мав нагоду поспілкуватися з людьми, яких колись вважав своїми ворогами. Насправді то були носії тисячолітньої ментальності нашого народу – навіть незважаючи на відхилення від традиційного християнства – вони були чисті й прозорі, мов карпатські річки, їхні душі не були попсовані, як у нас – колишніх комсомольців і комуністів. Я їх любив, як можна любити братів, котрих ти шукав все своє життя й нарешті знайшов. Такими були майже всі бандерівці, з якими звела мене доля в мордовських і уральських концтаборах. То були справжні лицарі²¹².

«Саме це мене остаточно сформувало», – як і Мороз, наголошує Руденко, але вже в іншому місці²¹³.

Щодо Марченка, то він не тільки прийшов до віри, до Бога, а й теж познайомився з оунівцями й повстанцями, які його захопили. І під його зачудованим пером постають портрети Антона Олійника, Мирослава Симчича, Василя Підгородецького, Степана Мамчура... Воістину легендарні люди!

Валерій Марченко розповідає, що член ОУН Степан Мамчур належав «до того рідкісного гатунку людей, на яких можна покласти за будь-яких обставин». Він 5 років, до 1939 р., сидів у тюрмі польській, відтак, понад 20 літ, – у радянській. Серце його перестало битися на 26-му році сукупного ув'язнення. Перед тим чимало цікавого розповідав Марченкові, зокрема про Йосифа Сліпого, до якого першим підійшов у зоні і попросив благословення. «Я стриг нашого владику, не хотів, щоб пащекувала на нього кумівська наволоч у перукарні. І ще на діету я готував йому калорійні котлети...». Степан Мамчур посміхнувся – «і стільки душевного тепла, стільки гордості за свою причетність до святости й чистоти світилося в його звернених у минуле очах, що мені мимоволі спало на думку: “божиста сутність людини”»²¹⁴.

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Якщо шістдесятники вперше заізналися зі своїми героїчними попередниками, які зі зброєю у руках виборювали українську державність, то Ігор Калинець напровесні 1973 р., у Пермському таборі 389/35, мав таку зустріч вдруге. Не встиг він розгледітись, як до нього підійшов в'язень: «Впізнаєш? Це я, Осип Климкович...». Це був той повстанець, якому Ігор носив їжу до стодоли. Осипа схопили в кінці 50-х років ХХ ст. І запроторили сюди – аж на Урал. На 15 років. І от зустріч. Хто б міг подумати! Вкотре схрестилися долі і шляхи.

Подібну зустріч поколінь відбулася, коли Ірина Калинець після етапування прибула в Мордовію. Перед брамою – Стефанія Шабатура і Ніна Строката: «Чекаємо! Кожен день виглядаємо». «Навіть воду нагріли, щоб Ви помились після етапу», – підбігає до Ірини худенька сива жіночка... Це Марія Пальчак – та, яка дивом уціліла в уже згаданому бою 1960 р. на Тернопільщині. Там же Дарка Гусак – зв'язкова Головного командина УПА Романа Шухевича, сестра Івана Світличного Надія, землячка з Борислава – вишивальниця і поетеса Оріся Сенік...

МИХАЙЛО СОРОКА І КАТЕРИНА ЗАРИЦЬКА

Тяглість двох героїчних поколінь знаменна. Взагалі перебування українських жінок у ГУЛАГу – це окрема невичерпна тема, яка стосується їхньої гідності, витривалості й жертвності. Зразком вірності та безкомпромісності для молодших політ'язнів (і не тільки для них) було подружжя Михайла Сороки та Катерини Зарицької. Вони, діяльні члени ОУН, після повернення з польських в'язниць, побралися. Чотири місяці щасливого спільного життя, а в березні 1940 р. знову арешт, цього разу червоними «визволителями». Михайла на 8 років відправили у Воркуту, а Катерину залишили в одній із львівських тюрем – Бригідках, де вона (як передніше Ольга Богомолець) народила сина. Невдовзі почалася німецько-радянська війна. І Зарицька опинилась на волі, діяла в підпіллі як Провідниця жіночої ОУН, заснувала Український Червоний Хрест. А 21 вересня 1947 р. її схопили емгебісти, хоча вона відстрілювалась, проковтнула отруту. Задля допитів її врятували і засудили на 25 років ув'язнення.

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

Частину терміну Зарицька відбувала у Владимирській тюрмі. Анатоль Радигін згадує, що коли їхню столярну бригаду виводили на роботу, то на асфальтованому подвір'ї «перед третім корпусом усі, як на команду, підносили очі. На вікно пральні».

Там уже стояла вона – півсива висока жінка, стояла, не усміхаючись, і здоровила нас. І всі – українці і литовці, євреї і росіяни, молдавани і вірмени – віддавали їй честь. Одні знімали кашкета, інші салютували до дашка... І всі мовчки. (Три роки Радигін виходив на роботу з тих самих дверей. – *П. Ш.*) – і три роки кожного ранку, у весняному сьйві і в похмурих зимових сумерках, у вузькому вікні, як образ Незламної, стояла жінка, зустрічаючи і проводжаючи нас²¹⁵.

Ця історія буде неповною, якщо не згадати, що Зарицьку ув'язнили 1947 р., а 1948 р. до Львова повернувся Сорока. Та незабаром його виселили до Сибіру. У 1953 р. заарештували вдруге, засудили до розстрілу, який замінили на 25 років неволі. У зоні Сорока створив Заполярний Провід ОУН, був одним із керівників повстання у Кенгірі. А 16 червня 1971 р. пішов із життя. Наступного року – знову паралель! – звільнили його дружину, яка поселилась у Волочиську на Хмельниччині і прожила ще 14 років.

Тепер Сорока і Зарицька знову разом: спочивають в одній могилі на Личаківському цвинтарі у Львові. Їхній син Богдан став художником-графіком, оформляв збірки Калинця, які поширювалися у самвидаві, відтак виходили за кордоном.

ГЕЛЬСІНСЬКА ГРУПА

Остаточно правозахисники стали на державницькі позиції під час створення у жовтні 1976 р. Української Гельсінської групи (УГГ), яка мала бути незалежною від Московської. Її засновниками були Микола Руденко, Олесь Бердник та Оксана Мешко.

Важко було повірити, дивувався Руденко, що Оксана Яківна вже завершувала восьмий десяток – вона була старша не лише від нас, й від генерала Григоренка. І все ж на стару

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

людину ця бабуся не була схожа – ні стрункістю і гнучкістю стану, ні голосом, ні повнотою добре зваженої енергії. (...)

Кінцевою метою є самостійна Україна, – сказала Оксана Мешко. – Хай до цього ще далеко, але ми маємо починати правильно. (...)

Так чи так, а ми, троє змовників, передчували: цієї миті народжується щось таке значне й непроминуше, що здатне стати початком новітнього руху за визволення України²¹⁶.

Невдовзі до них приєдналися Левко Лук'яненко, Михайло Горинь (але вже у тюрмі), Ніна Строката, Іван Кандиба... Членом УГГ був і Петро Григоренко. Якимось під час зустрічі з Руденком Григоренко заговорив про Україну: «Помилився Богдан, приєднавшись до Московії. Дуже помилився». – «Ось воно! – подумав я. – Вік прожив москалем, а своє українське нутро не втратив»²¹⁷.

До речі, Руденко теж 7 років пробув поза Україною, розмовляв російською і теж свого національного Я не втратив, а точніше – віднайшов його, хоча й з чималими зусиллями. А цикл віршів про наших пращурів «Цар Буж», написаний вже в ув'язненні (27–30 жовтня 1980 р.), завершував рядками:

А над ними котиться у полі
Голос із далекої доби:
Без держави нам не мати волі,
Без держави – ми навік раби²¹⁸.

І це вже були не дисиденти, правозахисники, а бійці Опору, державники. Цим вони відрізнялися від московських дисидентів. Бо ті хотіли зміни режиму, а наші – своєї, незалежної держави.

Московські дисиденти видавали бюлетень «Хроника текучих событий», а українські правозахисники (ще до постановня УГГ) – повноправний, хоча й позацензурний, самвидавний суспільно-політичний журнал «Український вісник». У 1970–1972 рр. і 1987–1989 рр. вийшло 14 чисел, які передавалися за кордон, де їх передруковували, а також видавали англійською та французькою мовами. Правда про Україну та її боротьбу проти тоталітаризму ширилась по всьому світу. Цьому сприяли і радіостанції «Свобода», «Голос Америки», «Радіо Ватикан»...

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

В умовах тотального стеження за інакомислячими, за Чорноволом та його однодумцями, видання такого журналу було дивом, як і дивом були публікації за кордоном окремих книг (Стуса, Калинця, Голобородька), які теж вдавалося потайки передавати у вільний світ.

Це було додатковим підтвердженням, що КДБ не був таким всезнаючим і всесильним, хоча й у переслідуванні правозахисників – дріб'язковим і примітивним. А отже, особливо жорстоким.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

СТІЙКІСТЬ

Іван Франко у циклі «Веснянки» 27 березня 1880 р. метафорично писав про зиму, яка дивувалась, чому тануть сніги, тріскають льоди; звідки теплий легіт з'являється і земля оживає щодня?

Дивувалась зима:
Як посміли над сніг
Прокльонутись квітки
Запахущі, дрібні?

І дунула на них
Вітром з уст ледяних,
І пластом почала
Сніг метати на них.

Похилились квітки,
Посумніли, замклись;
Шура-буря пройшла –
Вони знов піднялись.

І найдужче над тим
Дивувалась зима,
Що на цвіт той дрібний
В неї сили нема²¹⁹.

Хоча сили у зимової влади нібито були.

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

У 1960–1980-х роках, попри економічні негаразди, СРСР все ще був могутньою державою. Він мав майже *п'ятимільйонну* армію, *вісімнадцятимільйонну* партію, мільйони кадебістів та міліціонерів (число двох останніх встановити не вдалося); Україна мала третій за потенціалом ядерний арсенал світу – і ось ця неймовірна потуга всі сили кинула, щоб упокорити жменьку (кілька сот) інакомислячих. Арешти, допити, суди, ув'язнення, заслання...

Перша хвиля арештів припала на серпень–вересень 1965 р. І саме тоді, 4 вересня 1965 р., у київському кінотеатрі «Україна» на перегляді кінофільму «Тіні забутих предків» публічно запротестували проти арештів Дзюба, Чорновіл і Стус. На весь світ став відомий заклик Чорновола: «Хто протестує проти політичних арештів – встаньте!» («Саме так, не було ніякої *тиранії*, – наголошує Світлана Кириченко. – Йшлося про конкретну подію, не про політичне узагальнення»)²²⁰.

А 1966 р. – судові процеси. Відкрив цю епопею Мороз у Луцьку. У січні 1966 р. йому оголосили вирок: 5 років таборів суворого режиму. І відправили в Мордовію... Останній процес – 18 квітня цього ж року у Львові. Закритий. Він спричинив найгучніший резонанс. Попередні два теж були закритими. Але на завершальну у цій серії розправу завчасу – ще 15 квітня – прибули Чорновіл (як свідок), Костенко, Драч і Холодний. Вслід за ними приїхав Дзюба.

Послухаймо враження безпосереднього учасника процесу, викладача факультету журналістики Львівського університету, уродженця Сумщини Михайла Осадчого:

Вранці нас запхали в машини – «чорні ворони» – і повели всіх на Пекарську, в приміщення обласного суду. Мирослава Зваричевська була в доброму гуморі й читала рядки з вірша Шевченка, який написав їх сто двадцять років тому у в'язниці:

Згадайте, братія моя...
Бодай те лихо не верталось,
Як ви гарнесенько і я
Із-за решотки виглядали...

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

«Тіше ви там!» – гаркнула охорона, але цей крик загубився серед гамору, що несподівано окутав наш «ворон». – Слава... Слава... Слава! – кричав натовп, що заповнив цілу Пекарську (таке було всі п'ять днів). Нам кидали квіти, вони падали на металевий дах машини, крізь щілину в дверях, до нас (...)

«Михайле, тримайся! – крикнув із гурту Іван Дзюба до Гориня. – Тримайся!» – крикнув він. Я лише встиг побачити його обличчя, побачив на якусь мить, як Ліна Костенко пробилася крізь стрій охоронців і спритно вклала в руку Мирославі Зваричевській плитку шоколаду. Начальник ізолятора, мов навіжений, метнувся до Мирослави і вихопив плитку назад: «Чорт єво знаєт, может она атравлена?...»²²¹.

Практично всіх заарештованих судили за надуманими звинуваченнями. За наперед визначеною схемою. Про таких Світличний написав «Жалісливий сонет»:

Умій суддю свого жаліти,
Тяжкі гріхи йому прости,
Таж він людина, як і ти:
У нього дома жінка, діти.

Хм треба грошей принести.
І треба – ніде правди діти –
З лайна собачого зуміти
Державний злочин довести.

Хотів би ти в тій шкурі бути?
В дугу свій горб і совість гнути?
Собача доля! Зрозумій

І не топчи багно в болото.
Жалій суддю свого достоту,
Як ми жаліємо повій ²²².

Але були й зборища різних трудових і не трудових колективів, на яких усе «одностайно засуджувалось і схвалювалось...». Послухаймо ще раз Дімарова, який згадує про боротьбу з шістдесятниками,

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

яка була в самому розпалі. «Арешти, обшуки, судові процеси, де панувало телефонне свавілля і маріонетки в судейських мантіях, виконуючи накази згори, намагалися погасити щонайменший зблиск вільної думки»:

Отакі збори відбулися і в нашій Спільці, записні оратори рвалися до трибуни, щоб затаврувати засуджених, а од тих, яку ще ходили на волі, але не хотіли скоритися, вимагала розкаяття. Найчастіше лунало прізвище Ліни, яка насмілювалася не тільки писати бунтівничу поезію, але й слухайте! Слухайте! – їздила на оті всі судилища: кидати квіти засудженим. «На трибуну її!.. На трибуну!.. » І от Ліна на трибуні. Але зовсім не для того, щоб покаятися. Боже, яке здійнялось у відповідь ревище! Оровецькі й хорунжі аж пінилися, вимахуючи кулаками, горлаючи: «Геть!.. Геть з трибуни!.. », – вони так і не дали Ліні закінчити виступ, вона зійшла під ревище й гвалт. І я вперше побачив на її очах сльози²²³.

Невдовзі (28 листопада 1970 р.) – задля постраху іншим – кадебісти винятково жорстоко розправились із Горською. Це було в Василькові під Києвом, де самотою мешкав свекор Алли – батько її чоловіка Віктора Зарецького. Він начебто покликав невістку допомогти йому на господарстві. Алла поїхала – і не повернулася. На третій день її знайшли (Сверстюк, Світлична) на сходах льоху з пробитим черепом.

У нашій долі, нашим льосі
не все збагнути й осягти...
Лежить наш труп у чорнім льосі
на дні німої самоти, –

писав до глибини душі вражений Калинець у самвидавному «Триптиху для Горської (Вигнання. Смерть. Безсмертя)». Бо

Ніхто не змиє наше тіло,
не вгорне в вічності саван.
І б'ються головою в стіни
останні мовлені слова (...).

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

Василь Стус також відгукнувся широко знаним віршем «Пам'яті А. Г.»:

Ярій, душе. Ярій, а не ридай.
У білій стужі сонце України.
А ти шукай – червону тіль калини,
на чорних водах – тіль її шукай,
де жменька нас. Малесенька шопта
лише для молитов і сподівання.
Усім нам смерть судилася зарання (...) ²²⁴.

Через 15 років, 17 жовтня 1985 р., Гончар зустрів Зарецького, який проти ночі *розігнався в бік Дніпра*.

Запитав його про оте давнє, загадкове: «Українська трагедія, ніде в світі не могло таке статись, тільки в Василькові... Її (Аллу Горську) – ударом сокири, батька покладено на рейки. Її не показали, а батька бачив: голова окремо, а тіло окремо. Ледве не збожеволів». Хоча, здається, він [В. Зарецький] ще й зараз не зовсім у нормі. Справді-бо – таке перенести... А хто? А з якою метою? Посіяти жах в умах? «Жах, жах», – він вимовляє це страшно ²²⁵.

«Леонтович, Симиренко, Мурашко... – додає Гончар, перераховує жертви червоних убивць. – Все повито загадковістю. Нема пояснення цьому найчорнішому злу – злу, націленому в душу народу». Десь у цей час, або трохи пізніше, готувався замах на самого Гончара. 19 серпня 1972 р. він занотовував у *Щоденнику*:

Місяців зо два тому були злодії на дачі. Хтось загадковий побував аж на другому поверсі, забрав біля самого узголів'я приймач спідолу.

Було висунуто версію шерлок-холмсами, що це діти, оскільки була відкрита квартира. Тепер же, коли пройшов час після того моторошного пробудження («Ви так міцно спали? – вигукнула збентежено О. Гр. [Смолич]. – А може, вам газу якогось пустили, що усипляє?»), після того, Кажу, все частіш повертається думка, що не діти то були. Хтось

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

дорослий, можливо, стояв стояв над тобою, спокійно слухав твій сон і вирішував...²²⁶.

Олесь Гончар мав усі підстави сумніватися,

Бо підозріло дружно замовкли шерлок-холмси (вочевидь, офіційні особи – П. Ш.) і думається часом, що занадто не по-дитячому чепурна робота. Чи не та це гостя була, що що й до Алли Горської приходила, а ще раніш до Леонтовича, до Смиренка? Тільки в силу невідомих причин пішла, всього лиш приймач прихопивши²²⁷.

РІК 1972-й ТА ОПІСЛЯ

Друга хвиля арештів була масовіша. До того ж, як пише Руденко, ці «арешти провадилися через голову П. Шелеста силами московської прокуратури й московського КГБ». Петрові Юхимовичу Шелесту, хоча він і був очільником комуністів, не вельми довіряли, навіть його прокомуністичну книжку «Україна наша Радянська» у Москві не схвалювали за її акцептацію української історії, козацької старовини²²⁸.

Подейкували, продовжує Руденко, що московські кадебісти разом із українськими, які «видавалися пахолками, що діють панським наглядом», мали заарештувати близько 2 000 української інтелігенції, але Шелест не погодився – і все ж тих, що відправили до ГУЛАГу чи в психушки, було понад 100 осіб. Того ж року потерпів і Шелест: його зняли з посади та відправили на «заслання» до Москви. На його місце прийшов вірнопідданий україножер Щербицький. Так само – без погодження з Шелестом – «з Москви було спущено лиховісну фігуру генерала КГБ Федорчука, за яким тяглася слава організатора карателів, перевдягнених у форму УПА»²²⁹.

Отож, арешти тривали й пізніше. Багатьох кидали за ґрати вдруге і втретє. Були й «рекорди». Скажімо, лікар за фахом Микола Плахотнюк, як свідчить Надія Світлична, пережив 8 (!) судів і 3 000 днів у психушках. І «зумів крізь усі життєві труднощі і пониження пронести дитинну чистоту, віру і якесь особливе сґяво душі»²³⁰. Петра Січка та його сина Василя ув'язнили на 6 років за

те, що під час похорону Володимира Івасюка (квітень 1979 р.) організували віче-реквієм, на якому вказали на вбивць композитора...

Родина Січків теж незвичайна. Батько Петро, член ОУН і повстанець, карався на Колімі, де познайомився із зв'язковою УПА, майбутньою дружиною Стефанією. Там 22 грудня 1956 р. у них народився син Василь (якого посвятили боротьбі за Україну), а вже в Долині на Прикарпатті – Володимир та Оксана... Василь навчався на факультеті журналістики Київського університету. Проте на другому курсі його відрахували. І він вступив до Української Гельсінської групи. Після ув'язнення рік лікувався. У 1988 р. заснував Український християнсько-демократичний фронт. А 1997 р. Василь Січко перебував у Чикаго. І в грудні його раптом не стало. У віці 40 років. «За звичаями з часів КГБ сценаріями, – пише журналістка Оксана Ровенчак, – Росія ніколи не втрачає нагоди нищити українських патріотів. Навіть у США»²³¹.

Авжеж, спецслужби використовували різні форми і методи упокорення непокірних: постійне стеження, прослуховування, використання стукачів; постійні провокації, коли правозахисникам інкримінували згвалтування, тунеядство, вживання наркотиків. Якщо це не спрацьовувало, то тоді доводили до самогубства; здійснювали демонстративні (або таємні) вбивства; нарешті – позбавляли громадянства і висилали закордон.

Одна з перших форм тиску – явне, неприховане стеження.

У 1964 р. Холодний написав вірш «Привид», який варто навести повністю (за епіграф взято рядок із маніфесту комуністичної партії: «Привид бродить по Європі»):

В добу, коли ракетні свисти
на Марсі мешканців збудили, –
хто б міг повірить, що у місті
за кимось привиди ходили?
В радянськiм місті? Певна річ,
про це не може й мови бути!
Воно то так, та третю ніч
спокійно як мені заснути?
Де не поїдь, де не піди,
де не ступи у місті вільному –
він вирина, мов із води,

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

знайомий привид у цивільному.
Ба, скрізь нові життєві форми,
що й він, мабуть, мав службу нести.
В колгоспі привид цей три норми
За день давав би, слово чести!
Відсвітить сонце. Чорним вороном
на землю вечір упаде.
Собаки злі заснуть наморено.
А він іде! А він іде...
А я радію, піт утерши
пополотнілою рукою:
це у житті моєму перший,
кого повів я за собою²³².

Одначе старалися не тільки топтуни. Кадебісти просвердлювали в стелях осель підозрюваних дірки, куди вкладали пристрої для підслуховування. Але діяли грубо, непрофесійно... І такі пристрої виявили в себе Микола Руденко²³³ та Ірина Калинець²³⁴. Закладали подібні пристрої (мікрофони) всюди, де лиш могли.

Надія Світлична розповідала про Євгена Концевича, письменника й інваліда, який мешкав у Житомирі. І до нього на 30-річчя 5 червня 1965 р. приїхала ціла делегація друзів, зосібно Сверстюк, Чорновіл, Світличний із дружиною, Плахотнюк, Жиленко, Горська, поет Мамайсур... Навідався, ніби випадково, і колишній сусід, який у дитинстві теж був прикутий до ліжка і за ним доглядала Євгенова мати. Сусід видужав, вибився у партноменклатуру. І приніс альбомчик із різними краєвидами – мовляв, щоб роздивилися: якщо сподобається – виготовить копію...

Ми той альбомчик по черзі крутили і розглядали (нічого цікавого), виголошували тости, жартували, читали – хотіли розважити паралізованого іменинника. Коли гості роз'їхалися, Євген з дружиною виявили в альбомчику пристрій для прослуховування, вмонтований в обкладинку. Неподалік хати, як зясувалось, стояла машина, де записували всі наші розмови²³⁵.

Кадебісти мали апаратуру, яка ловила голоси на півкілометровій відстані, але й цього їм було замало. Зафіксований випадок,

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

коли мікрофон вмонтували у зеківський бушлат Стуса – в гудзик. І Стус вирвав цю «блощицю в бушлаті», що вельми розлютило кадебістів²³⁶. Нарешті влада остаточно – фізично – знищила Стуса. До того ж вже в перший рік Горбачовської перебудови (4 листопада 1985 р.), яка справді була перебудовою, але не такою, як задумав Горбачов (теж мав українське коріння). Вона закінчилась, як відомо, розпадом першої – зовнішньої – імперії на п'ятнадцять окремих держав. Другий розпад, *внутрішній* (російської федерації), – на черзі. Він теж неминучий.

А поки що кадебісти не вгавали...

«ЛИШЕ ДЕСЯТОК СЛІВ ЧИ, МОЖЕ, ФРАЗ...»

«Каяття». Ще одна форма – ламання стійкості противників системи. Микола Руденко 18 серпня 1977 р., вже у Мордовії, писав:

Так просто все: напишеш каяття –
І роздобудеш право на життя.

Лише десяток слів чи, може, фраз –
І все вчорашнє вернеться нараз.

Дерева й квіти в іскорках роси,
Та за вікном дитячі голоси,

Та риба в озері, та в небі птах,
Та смак цілунку на твоїх вустах.

Як свідчення любові й доброти...
І тільки ти – уже не будеш ти.

Похилений, змарнілий від недуг,
Ти – тільки оболонка, а не дух.

Тепер старі костюми приміряй,
Удосконалюй кабінетний рай.

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

Топчи туж саму стежку у гаю –
Не вернеш душу втрачені свою.

Лише десяток вимучених слів,
Які ти у потьмаренні наплів –

І вже тебе нема,
А є пільма,
Є у людину схована тюрма²³⁷.

Так, були такі, що «каялись». І навіть, під натиском сили, обмовляли друзів... Але не згадуватиму їх, не судитиму – не маю права. Їх меншість. Вони проявили хвилину слабкості...

Чи не про таких писала Костенко:

Чи зрікся Галілео Галілей?
Щось люди там балакали про втому.
Про те, що рятувався він. Але й
не певна я, бо не була при тому.

О, не тривожте, люди, його прах!
Чи знали ви, до осуду охочі, –
якщо він навіть зрікся на словах,
які тоді були у нього очі?..²³⁸

Бо інші трималися перед слідчими гідно й незалежно. Навіть звинувачували їх, передбачали майбутнє. Як-от художниця Шабатура. Слідчому (ним був якийсь Похіл) вона заявила, що в її справі немає жодного криміналу, і вона нікому не причинила зла, просто цікавилась поезією, мистецтвом, мала свої думки. І заявила, що то з боку слідчих є кримінал, бо вони завдають шкоди Стефанії, її мамі, державі, українському народові, для якого такі люди, як Шабатура, могли б принести користь.

«Та нічого, вічно так не буде, ще прийдуть інші часи». – «Коли це буде?» – ехидно запитав слідчий. Художниця відповіла, що залежить від того, який термін їй дадуть. Якщо 10 років, то після покарання. Ось тоді й будуть надруковані і Стус, і Калинець, а таких слідчих, як Похіл, осудять, а може, й засудять... Похіл завмер:

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

«І ви в це вірите?» – «Я не те, що вірю, я знаю, що так буде!» – так упевнено, навіть зверхньо стосовно слідчого почувала вона себе. І справді: як точно спрогнозувала національне відродження Шабатура. На 1990 р.²³⁹.

Власне, те саме напроорокував під час слідства Сверстюк. Він пише, як слідчий викликав його і заявив, що підсудний нічого не робить, щоб полегшити свій захист. Тому його захищати дуже важко. Бо складається враження, «ніби ми тут винні, а не ви». – «А ви думаєте, що ви не винні?» – «Тобто ви хочете нас звинувачувати?». Євген Сверстюк відповів, що було б трохи дивно, якби він звинувачував. Але...

Тут є стілець для того, щоб ви звинувачували мене. Але річ у тім, що на тому стільці сиділи також ваші попередники. Вони вже звинувачені й засуджені тією самою партією, від якої ви отримуєте інструкції. «Отже, ви думаєте, що і нас судитимуть?» – «Думаю, що так». – «А коли ж то буде?» – «Я не пророк, щоб угадувати. Це буде, може, років за десять, може, за п'ятнадцять». – «Ха-ха-ха! За десять, за п'ятнадцять років!» На цьому наша розмова закінчилася²⁴⁰.

А через 15 років закінчила своє існування й російська (поки що зовнішня) імперія. І в цьому головна заслуга шістдесятників, правозахисників – згадаймо їхні виступи на вічах, державницьку діяльність у Верховній Раді першого демократичного скликання та пізніше...

Ми не мали ішої зброї, крім стійкості, – відзначає Микола Руденко. – Саме стійкість наша, упевненість у власній правоті й горде, нескорене слово, що пробивалось на волю, розламували радянську тюрму зсередини. І таки ж розламували²⁴¹.

А тепер пропоную запис у «Щоденнику» Гончара за 12 березня 1992 р.:

Пишу про полеміки з людьми, які були в таборах. Серед них поширене уявлення, що тільки вони боролися з тоталітаризмом, тільки вони захищали українську духовність, а ті,

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

хто був по цей бік табірних дротів, лише, мовляв, догоджали режимові та мовчки чухали чуби. Я ж стояв і стою на тому, що в с я Україна в міру можливого захищала себе як націю і що Рух Опору, подібно, як свого часу у Франції чи Польщі, і в нас був у с е н а ц і о н а л ь н и й (розбивка автора – П. Ш.)²⁴².

Про це свідчать нескорена Галичина та Східна Україна, хоча й зрусифікована, стероризована, але вона протестувала. Особисто Гончар переконався у цьому, коли тисячі читачів стали на захист «Собору», писали листи, відважно підтримували, хоча й ризикували бути за це репресованими. «Писали робітники заводів, озивалася звідусіль трудова Україна...»:

А Василь Симоненко, Алла Горська, Григір Тютюнник, композитор Івасюк, Маргарита Малиновська, краєзнавець із Запоріжжя Микола Киценко та ще безліч інших? Хіба всі вони не були учасниками всеукраїнського Опору, хоча й судилося їм бути по цей бік концтабір них дротів!²⁴³.

Це – як айсберг. Тільки 5–30 % його на поверхні (шістдесятники, правозахисники), 70–95 % – під водою (решта суспільства). Але ця прихована частина народу в різних формах теж виявляла свою незгоду з режимом. Красномовне свідчення – багатотисячні віча й маніфестації наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст., нарешті грудневий Референдум 1991 р., коли понад 90 % громадян України (із тих 84 %, що прийшли на дільниці) проголосували за державну Незалежність.

Олесь Гончар також згадує, як у ЦК було створено «загадкову комісію», яка мала готувати компромат проти Івана Дзюби. На роль одного з таких «експертів» призначили й авторитетного Гончара. Та він категорично відмовився брати участь у сумнівній «експертизі» (ще й Бажана умовив «захворіти») – і комісія розпалася...²⁴⁴.

Про ту комісію знали Дзюба і Сверстюк, але не знали, хто їх тоді рятував.

Отож, повторює Гончар на іншій сторінці:

...якби не наш протест із Бажаном, що фактично знейтралізував цей езуїтський намір, то репресії почались би вже

тоді, а не через 5 років, коли мене вже було усунуто від керування Спілкою (...)

«Це сьогодні все здається простим, – пише один мудрий автор з Тернополя, – але хто пережив ті роки, знає, що на волі чесним людям було не набагато легше, ніж за колючим дротом».

Існував вибір: чи замовкнути, іти в ГУЛАГ, чи таки творчістю своєю якось ще жити дух знесиленої нації, ось правда того часу.

Так, я не рвався на гулагівські нари. До того ж за мною вже були гітлерівські концтабори (в Білогородці й Харкові влітку 1942-го)...

Гадаю, досвіду одних таборів на людське життя цілком досить, щоб зрозуміти, що й до чого...²⁴⁵.

ПІДСУМКИ І ВИСНОВКИ

А я тим часом завершую *своє* «Євангеліє від шістдесятництва». Бо шістдесятники – знову пошлюся на Жиленко – «це були люди твердого сплаву, який неможливо було обробити, це були митці, з яких неможливо було вичавити останніх крапель гордості і самоповаги»²⁴⁶. Вони, без сумніву, – вірець мужності, високої творчості й жертвності, хоча не всі поділяють таку думку. Одні применшують їхню роль, інші – перебільшують (мовляв, справжня література бере початок від шістдесятників), треті – по-чорному заздять. Та якщо неупереджено охопити зором їхні досягнення, то побачимо, що:

1. Шістдесятники створили блискучі зразки поезії, прози, образотворчого мистецтва; плідно працювали у сфері кіно, музики, літературної критики, пізнання рідної історії.
2. Шістдесятники не обірвали, а відновили духовний і творчий зв'язок із своїми попередниками – майстрами Розстріляного відродження, зокрема із сущими Рильським, Бажаном, яких надихнули на «третє цвітіння».
3. Шістдесятники інспірували митців «проміжного покоління» (Руденка, Дімарова, Гончара) відмовитися від методу соцреалізму і творити справжню реалістичну літературу, як-от роман Гончара «Собор».

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

4. Шістдесятники засвідчили високу відповідальність перед народом і свідому жертвовність, ідучи у новітній ГУЛАГ і на заслання.
5. Шістдесятники (і правозахисники) із допомогою нецензурованого самвидавного журналу «Український вісник», відтак звідомлень Української Гельсінської групи, відкривали Україну, яка бореться, перед усім світом.
6. Шістдесятники разом із правозахисниками були у перших рядах віднови, а потім утвердження Української державності.

Тим-то з глибокою вдячністю до них і з великим боєм я писав цей текст. Бо згадував переслідування, арешти, судилища, явні і таємні вбивства – і написав цього вірша:

Прощаюся із дорогими
І небуденними людьми.
Я жив, творив, страждав із ними
В судах і в потемках тюрми.

За Аллою і Стусом плакав,
За Григора ятріє біль.
Усім – мій подив і подяка.
Усім – осанна звідусіль.

За те, що в лиховісну пору
Ішли до світла із імлі.
Явили духу непокору
І наше Слово берегли.

Не впали, – стали дорогими.
Вони, як зорі, на виду.
О ні, я не прощаюсь з ними,
Я кожен день до них іду...

¹ І. Світличний, *Серце для куль і для рим: поезії, поетичні переклади, літературно-критичні статті*, Київ 1990, с. 161.

² І. Жиленко, *Ното feriens: спогади*, Київ 2011, с. 773.

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

- ³ П. Шкраб'юк, *Понід Золоті Ворота: шість елегій про родину Калинців*, 2-ге вид., випр., допов., Львів 2018, 528 с.
- ⁴ І в правозахисника Мирослава Мариновича є своє «Євангеліє»: це есей «*Євангеліє від юродивого*», що його він написав ще 1982 р., перебуваючи на засланні.
- ⁵ В. Липинський, Україна на переломі 1657–1659: замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Липинський В. *Твори*, т. 3, ред. Лев Р. Білас, Я. Пеленський, Філадельфія 1991, с. 205–206.
- ⁶ На прізвище Достоевського звернув увагу Іван Франко в розвідці «*Наші коляди*». І. Франко. *Зібрання творів*: у 50 т. Т. 28. Літературно-критичні праці (1890–1892), Київ 1980, с. 15.
- ⁷ Євген Чикаленко у своєму «*Щоденнику*» 5 січня 1913 року писав, що якби для розвитку українського письменства «були сприятливі умовини, то й такі всесвітньовідомі письменники, що витворили російську красну літературу, як Гоголь, Короленко та Достоевський, то були б українськими письменниками, а не російськими». І далі: «Українського походження двох перших (Гоголя і Короленка – П. Ш.) москалі не могли затаїти, а походження Достоевського уперто замовчували, тому всі вважають його за чистокровного москаля, а тим часом він походить з волинської української шляхти, деякі представники якої брали діяльну участь у повстанні Хмельницького». (Див.: Є. Чикаленко, *Щоденник (1907–1917)*: у 2 т. Т. 1: Документально-художнє видання, Київ 2004, с. 256.
- ⁸ В. Бондаренко, «Коли я співав, Хрущов плакав», *Експрес*, 2013, 23–30 травня.
- ⁹ М. Наєнко, Поетичний тембр майже земляка, *Українська літературна газета*, 2022, 28 жовтня.
- ¹⁰ І. Мельник, *Микита Хрущов і його жіяльність*. URL: <https://zbruc.eu/node/21319>
- ¹¹ М. Марусин, *Архінастир скитальців архієпископ Іван Бучко*. Львів 2008, с. 168–169.
- ¹² Федор Бурлацкий о Сталине, Хрущеве і хрущевизме. URL: <https://new-rabochy.livejournal.com/619546.html>
- ¹³ Д. Павличко, *Правда кличе!* Львів 1958, с. 152.
- ¹⁴ Нова руська партія. *Громадський голос*, 1900, 1 і 15 лютого.
- ¹⁵ І. Франко, Маніфест Молодої музи, *Франко, І. Зібрання творів*: у 50 т. Т. 37. Літературно-критичні праці (1906–1908), Київ 1982, с. 411.
- ¹⁶ Є. Сверстюк, *На полі честі*: у 2 кн. Кн. 1. Невже то я? упоряд. О. Сінченко, Київ 2015, с. 194.

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

- ¹⁷ І. Дзюба, *Спогади і роздуми на фінішній прямій*, вступ. ст. М. Г. Жулинського Київ 2008, с. 511.
- ¹⁸ Є. Сверстюк, *На полі честі: у 2 кн. Кн. 1. Невже то я?* упоряд. О. Сінченко, Київ 2015, с. 277.
- ¹⁹ М. Слабошпицький, Планета рідного дому: Ірина Жиленко. *Українська літературна газета*, 2020, 22 травня, с. 16.
- ²⁰ М. Руденко, *Найбільше диво – життя: спогади*, упоряд. Р. Руденко, Київ 2013, с. 341.
- ²¹ Л. Огнева, *Та, що світила всім*, Київ 2021, с. 332.
- ²² Є. Сверстюк, *На полі честі: у 2 кн. Кн. 1. Невже то я?* упоряд. О. Сінченко, Київ 2015, с. 155.
- ²³ М. Руденко, *Найбільше диво – життя: спогади*, упоряд. Р. Руденко, Київ 2013, с. 342.
- ²⁴ І. Жиленко, *Ното feriens: спогади*, Київ 2011, с. 124.
- ²⁵ Д. Павличко, *Правда кличе!* Львів 1958, с. 146.
- ²⁶ Л. Костенко, *Проміння землі: вірші*, Київ 1957, с. 54.
- ²⁷ Цит. за: І. Дзюба, *Є поети для епох*. Київ 2011, с. 20.
- ²⁸ І. Дзюба, *Спогади і роздуми на фінішній прямій*, вступ. ст. М. Г. Жулинського, Київ 2008, с. 123–124.
- ²⁹ П. Загребельний, *Думки наррозхрист. 1974–2003*, 2-ге вид. допов. Київ 2008, с. 138.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ М. Вінграновський, *Атомні прелюди: поезії*. Київ 1962, с. 3–4.
- ³² Там само, с. 14.
- ³³ Там само, с. 15.
- ³⁴ М. Вінграновський, *Сто поезій*, Київ 1967, с. 35.
- ³⁵ Г. Бурсов, Нагадаю невігласам з числа «поміrkованих та щирих», *Українська літературна газета*, 2022, 8 липня.
- ³⁶ М. Вінграновський, Хто і що для мене незалежність України, *День*, 2001, 6 вересня.

У цьому спогаді-есеї Микола Вінграновський пише, що після його добірки в «Літературній Україні», потім публікацій Віталія Коротича, Івана Драча, Євгена Гуцала «по нас і всадили з усіх гармат. Не було газети – від “Радянської України” до обласних і районних, – які би не стали нас молотити. Одна з-поперед другої вони прямо-таки почали захлинатися, що ми – відщепенці, деструктивісти, штукарі й низькопоклонники-авангардисти (...)».

Опісля був виступ Вінграновського перед студентами університету, виклик на партком – щоб подав вірші, які там читав. Через тиждень – нарада у Верховній Раді, на яку прибули й шістдесятники,

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

яким партійні ортодокси почали кричати: «Ганьба!». На трибуну покликали Вінграновського, – щоб каявся. Натомість поет попросив головуючого, Першого секретаря компартії України М. Підгорного, не перебивати його – і ошелешив присутніх своїм віршем, що його варто навести повністю:

Ні! Цей народ із крові і землі
Я не віддам нікому і нізащо!
Він мій, він я, він – світ в моїм чолі,
Тому життя його і ймення не пропащі!

Ви чуєте? Це мій народ – як сіль,
Як хрест і плоть мого життя і віку,
І тому доля моя, щастя моє, біль
Йому належать звіку і довіку.

У битві доль, політик і систем
Мої набої – у його гарматах.
Я не слуга його, я – син його на чатах,
Я – син зорі його, що з Кобзаря росте.

Я – син його по крові, і кістках,
І по могилах, і по ідеалах.
Не вам з оскіпленими душами в забралах
Його звеличують в фальшивих голосах.

Я – формаліст? Я наплював на зміст?
Відповідаю вам не фігурально:
– Якщо народ мій числиться формально,
Тоді я дійсно – дійсний формаліст!

Та де вже дінешся, раз мир заколосив
Пустоколоссям вашим в сиві ночі,
Жаль одного, що в леті до краси
Народу ніколи вам плюнуть в очі.

Ні! Мій народ не дим, не горевіз,
І я не дам його по брехнях і по кривдах,
Я не пір'їна в гордых його крилах,
Я – гнівний меч його, що від Дніпра до зізд!

³⁷ П. Загребельний, *Думки нарозхрист. 1974–2003*, 2-ге вид., допов. Київ 2008, с. 138–139.

³⁸ Там само, с. 140–141.

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

- ³⁹ І. Драч, *Протуберанці серця: Поезії*, Київ 1962, с. 121–123.
- ⁴⁰ Там само, с. 123–124.
- ⁴¹ П. Загребельний, *Думки наррозхрист. 1974–2003*, 2-ге вид., допов. Київ 2008, с. 141.
- ⁴² І. Драч, *Соняшник: Поезії*, Київ 1962, с. 37–38.
- ⁴³ Я. Музиченко, Лесь Танюк: Із тоталітарною владою маю особисті рахунки, *Україна молода*, 2009, 26 листопада.
- ⁴⁴ Тепер ці рядки звучать так:
Гранітні обеліски, як медузи,
Повзли, повзли і вибилися з сил –
На цвинтарі розстріляних ілюзій
Уже немає місця для могил. (...)
- ⁴⁵ І. Дзюба, *Спогади і роздуми на фінішній прямій*, вступ. ст. М. Г. Жулинського, Київ 2008, с. 193.
- ⁴⁶ В. Симоненко, *Земне тяжіння: поезії*. Київ 1965, с. 95.
- ⁴⁷ Борис Мамайсур. [Некролог], *Літературна Україна*, 2003, 30 жовтня.
- ⁴⁸ І. Жиленко, *Ното feriens: спогади*, Київ 2011, с. 535.
- ⁴⁹ Б. Мозолевський, *Поезії*, Київ 2007, с. 183.
- ⁵⁰ Там само, с. 196.
- ⁵¹ П. Загребельний, *Думки наррозхрист. 1974–2003*, 2-ге вид., допов. Київ 2008, с. 138.
- ⁵² А. Дімаров, *Прожити й розповісти: повість*, Київ 2017, с. 605.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ Там само, с. 618–619.
- ⁵⁵ Там само, с. 601.
- ⁵⁶ П. Засенко, Анафему так і не було знято, *Літературна Україна*, 2021, 25 грудня.
- ⁵⁷ Якщо розглянути цю трагедію детальніше, то вона виглядає так:
До Григора Тютюнника приставили агента КГБ, про якого Іванові Дзюбі сповістила дружина літературознавця Івана Пільгука – Наталія Іванівна. Одного разу вона ночувала у хворого Григора, яким «опікувався» літератор Ікс. Був дуже вже солодкий, приносив горілочку і т. д. Жінка завважила, що цей чоловік до Григора приставлений. «Знаю, Наталочко». – «Так чого ж не проженете його?» – «Для чого? Другого приставлять. А до цього я звик». (Див.: Дзюба І. *Спогади і роздуми на фінішній прямій*. с. 292).
- І ось ресторан «Прага». Дружина подалася додому раніше – до дітей, а Григір ще сидів, перед тим виголосивши перед присутніми подячне слово. Нарешті вечірка закінчилась. Що було далі – розповів друг Григора Тютюнника Петро Засенко:

Чергові у фое раптом звернули увагу на металевий брязкіт – на кахельну підлогу першого поверху впав ніж. «Что такое?» – хтось обізався. «Что, что, – почувлося наче у відповідь, – пісателі ворують прибори...». Звідкілясь узялася міліція. «Значіт, будем делать шмон. По одному проходите к гардероба». Обмацували кожного. Дійшла черга до Тютюнника. Розняв руки хрестом, з образою на лиці сказав: «Нате!»: Один у міліцейській формі пробіг долонями від плечей донизу Григорового піджака. З лівої кишені дістав виделку. «А ещо пісьменнік...» – сказав служитель порядку.

Приголомшений наглою провокацією Тютюнник зреагував мовчанкою. Ні на кого не дивлячись, подався додому, де й позбавив себе життя...

- ⁵⁸ Див.: *Україна. Наука і культура: щорічник*, 1991, вип. 25, с. 372.
- ⁵⁹ І. Дзюба, *Спогади і роздуми на фінішній прямій*, вступ. ст. М. Г. Жулинського, Київ 2008, с. 524.
- ⁶⁰ А. Дімаров, *Прожити й розповісти: повість*, Київ 2017, с. 610–620.
- ⁶¹ І. Жиленко, *Ното feriens: спогади*, Київ 2011, с. 512–513.
- ⁶² І. Малюта, Незламна Алла. *Літературна Україна*, 2015, 10 грудня; Алла Горська: *Червона тіль калини: листи, спогади, статті*, ред. та упоряд. О. Зарецький, М. Маричевський, Київ 1996, 240 с.
- ⁶³ І. Жиленко, *Ното feriens: спогади*, Київ 2011, с. 498.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Там само, с. 613.
- ⁶⁶ [Ю. Ілленко]. *Межикнижжя. Юрка Ілленка доповідна Апостолові Петру. Автопортрет альтер его екс-яничара – чернетки, фрагменти щоденників, ескізи життя і фільмів, пошуки портретування Богів і людей наосліп*. Роман-хараман: у 3 кн., 2-ге вид., переробл. та допов., Тернопіль 2011, Кн. 2, с. 44.
- ⁶⁷ А. Дімаров, *Прожити й розповісти: повість*, Київ 2017, с. 646.
- ⁶⁸ Там само, с. 604.
- ⁶⁹ І. Жиленко, *Ното feriens: спогади*, Київ 2011, с. 611–612.
- ⁷⁰ Богдан-Ігор Антонич, *Пісня про незнищенність матерії: Поезії*. Київ 1967, с. 45, 277.
- ⁷¹ М. Рильський, *Вечірні розмови: нариси, статті*, Київ 1964, с. 191.
- ⁷² Там само, с. 190.
- ⁷³ Там само, с. 192–193.
- ⁷⁴ В. Стус, *Твори: в 4 т., 6 кн. Т. 4. Повісті та оповідання. Незакінчені твори. Сценарії. Літературна критика. Заяви, публіцистичні листи та звернення. З таборового зошита*. Львів 1994, с. 164.

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

- ⁷⁵ Там само, с. 343.
- ⁷⁶ «Нагадаємо: поезія Тичини у її найвищому злеті – національний модерн у рідкісному одиничному вияві. З модерном формальним, голим, модерном профанних текстів він не має нічого спільного» (В. Базилевський, Імпресії та медитації, *Літературна Україна*, 2021, 10 квітня).
- ⁷⁷ О. Гусейнова, *День народження Павла Тичини. Про трагічну долю поета і відносини з «шістдесятниками»*. URL: <https://suspilne.media/199828-den-narodzenna-pavla-ticini-ak-z-nim-zmagalistasistdesatniki/>
- ⁷⁸ М. Бажан, Поема про кохання і безсмертя, *Літературна Україна*, 1980, 4 березня; Бажан про новий твір Ліни Костенко, *Українські вісті* (Німеччина, Нью-Ульман), 1980, 2 квітня.
- ⁷⁹ О. Гончар, *Щоденники*: у 3 т. Т. 2 (1968–1983), упоряд., підг. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар, 2-ге вид., випр. Київ 2008, с. 584.
- ⁸⁰ І. Славінська, *Ліна Костенко: Україну заміли на Оклахому*. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2011/09/20/85867/>
- ⁸¹ І. Жиленко, *Ното feriens: спогади*, Київ 2011, с. 613.
- ⁸² І. Дзюба, *Спогади і роздуми на фінішній прямій*, вступ. ст. М. Г. Жулинського, Київ 2008, с. 512.
- ⁸³ Там само.
- ⁸⁴ Див.: *Українська літературна газета*, 2021, 25 березня.
- ⁸⁵ Є. Сверстюк, *На полі честі*: у 2 кн. Кн. 1: Невже то я? упоряд. О. Сінченко, Київ 2015, с. 339.
- ⁸⁶ О. Гончар, *Щоденники*: у 3 т. Т. 2 (1968–1983), упоряд., підг. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. 2-ге вид., випр. Київ 2008, с. 353.
- ⁸⁷ *Григір Тютюнник, Бути письменником: щоденники, записники, листи*, передм., упоряд. О. Неживого. Київ 2011, с. 108–109.
- ⁸⁸ О. Гончар, *Щоденники*: у 3 т. Т. 3 (1984–1995), упоряд., підг. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. 2-ге вид., випр. Київ 2008, с. 299.
- ⁸⁹ Там само, с. 367.
- ⁹⁰ П. Загребельний, *Думки наррозхрист. 1974–2003*, 2-ге вид., доп. Київ 2008, с. 67.
- ⁹¹ Там само, с. 65–67.
- ⁹² Там само, с. 68.
- ⁹³ О. Гончар, *Щоденники*: у 3 т. Т. 3 (1984–1995), упоряд., підг. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. 2-ге вид., випр., Київ 2008, с. 500.
- ⁹⁴ О. Гончар, *Щоденники*: у 3 т. Т. 2 (1968–1983), упоряд., підг. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. 2-ге вид., випр., Київ 2008, с. 76.

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

- ⁹⁵ О. Гончар, *Щоденники*: у 3 т. Т. 3 (1984–1995), упоряд., підг. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. 2-ге вид., випр., Київ 2008, с. 544.
- ⁹⁶ Там само, с. 481.
- ⁹⁷ Там само, с. 572.
- ⁹⁸ О. Гончар, *Щоденники*: у 3 т. Т. 2 (1968–1983), упоряд., підг. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. 2-ге вид., випр., Київ 2008, с. 577.
- ⁹⁹ О. Гончар, *Щоденники*: у 3 т. Т. 3 (1984–1995), упоряд., підг. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. 2-ге вид., випр., Київ 2008, с. 462.
- ¹⁰⁰ Там само, с. 309.
- ¹⁰¹ І. Кошелівець, *Розмови в дорозі до себе: Фрагменти спогадів та інше*. 2-ге вид., скор. і допов., Київ 1994, с. 56–60.
- ¹⁰² О. Гончар, *Щоденники*: у 3 т. Т. 3 (1984–1995), упоряд., підг. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. 2-ге вид., випр., Київ 2008, с. 546.
- ¹⁰³ Ю. Мушкетик, *Письменницькі історії, Літературна Україна*, 2016, 28 липня.
- ¹⁰⁴ Там само.
- ¹⁰⁵ Там само.
- ¹⁰⁶ А. Дімаров, *Прожити й розповісти: повість*, Київ 2017, с. 143.
- ¹⁰⁷ Там само, с. 527.
- ¹⁰⁸ Там само.
- ¹⁰⁹ У творчому доробку Анатолія Дімарова є і повість про літературознавця та дослідника української пісні в світі Григорія Антоновича Нудьгу, фронтовика, в'язня ГУЛАГу, який після звільнення працював у журналі «Жовтень» (тепер «Дзвін»), опісля в Інституті суспільних наук (тепер – Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України). У повісті Дімарова Нудьга діє під іменем лейтенанта Калинки.
- ¹¹⁰ М. Руденко, *Найбільше диво – життя: спогади*, упоряд. Р. Руденко, Київ 2013, с. 278.
- ¹¹¹ Там само, с. 456.
- ¹¹² Там само.
- ¹¹³ Там само, с. 441.
- ¹¹⁴ Там само, с. 442.
- ¹¹⁵ Л. Костенко, *Над берегами вічної ріки: поезії*, Київ 1977, с. 41.
- ¹¹⁶ О. Довженко, *Твори*, Київ 1967, с. 259–260.
- ¹¹⁷ Ю. Тютюнник, *Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр.*, Львів 2004, с. 15–16.
- ¹¹⁸ П. Скунець, *Полюси землі: поезії*, Ужгород 1964, с. 3.
- ¹¹⁹ Л. Огнева, *Та, що світила всім*, Київ 2021, с. 16.

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

- ¹²⁰ І. Дзюба, *Спогади і роздуми на фінішній прямій*, вступ. ст. М. Г. Жулинського, Київ 2008, с. 118.
- ¹²¹ Л. Плющ, *У карнавалі історії: свідчення*, Київ 2002, с. 184.
- ¹²² Там само.
- ¹²³ Дзюба І. *Спогади і роздуми на фінішній прямій*, вступ. ст. М. Г. Жулинського, Київ 2008, с. 52.
- ¹²⁴ Там само.
- ¹²⁵ Є. Чикаленко, *Спогади (1861–1907): документально-художнє видання*, передм. В. Шевчука, Київ 2003, с. 71.
- ¹²⁶ В. Захарченко, *У магнієвому спаласі. Дзвін*, 1999, 14 червня, с. 36.
- ¹²⁷ І. Жиленко, *Ното feriens: спогади*, Київ 2011, с. 39.
- ¹²⁸ Там само, с. 74.
- ¹²⁹ Маргарита Довгань: «Слово вирішує все!», *Слово просвіти*, 2020, 10–16 вересня.
- ¹³⁰ Там само.
- ¹³¹ [Ю. Ілленко]. *Межикнижжя. Юрка Ілленка доповідна Апостолові Петру. Автопортрет альтер его екс-яничара – чернетки, фрагменти щоденників, ескізи життя і фільмів, пошуки портретування Богів і людей наосліп*. Роман-хараман: у 3 кн. 2-ге вид., перероб. та допов., Тернопіль 2011, кн. 2, с. 45.
- ¹³² Л. Огнева, *Та, що світила всім*, Київ 2021, с. 325.
- ¹³³ Там само, с. 164–165.
- ¹³⁴ Є. Сверстюк, *На полі честі: у 2 кн. Кн. 1: Невже то я? упоряд. О. Сінченко*, Київ 2015, с. 282–283.
- ¹³⁵ Там само.
- ¹³⁶ М. Жулинський, Він залишив нам правду про ХХ століття: новітня українська історія очима Анатолія Дімарова, *День*, 2014, 15–16 серпня, с. 11. «Тоді під Ізюмом, – доповнює спогад Дімарова М. Жулинський, – німецькі кулемети викосили понад 10 тисяч небомундированих українців. Їх було не жаль, цих, як цинічно називав мобілізованих українців і взагалі солдат безжалісний Георгій Жуков, “карандашів”, які скомпрометували себе тим, що мали нещастя перебувати на окупованій території».
- ¹³⁷ А. Дімаров, *Прожити й розповісти: повість*, Київ 2017, с. 332.
- ¹³⁸ Там само, с. 335.
- ¹³⁹ Н. Малімон, Мій Дімаров, *День*, 2014, 3 липня.
- ¹⁴⁰ А. Дімаров, *Прожити й розповісти: повість*, Київ 2017, с. 392.
- ¹⁴¹ Там само, с. 393.
- ¹⁴² Там само, с. 502.

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

- ¹⁴³ М. Руденко, *Найбільше диво – життя: спогади*, упоряд. Р. Руденко, Київ 2013, с. 261.
- ¹⁴⁴ Там само, с. 288.
- ¹⁴⁵ О. Климчук, *І смерть була, як смолоскип, Україна*, 1990, № 27, липень, с. 12.
- ¹⁴⁶ Там само, с. 11.
- ¹⁴⁷ У кожного своя Олена, *Ратуша*, 1991, 4 лютого.
- ¹⁴⁸ М. Коцюбинський, *Твори*: в 3 т. Київ 1965, т. 3, с. 252.
- ¹⁴⁹ Л. Огнева, *Та, що світила всім*, Київ 2021, с. 162.
- ¹⁵⁰ Там само, с. 327.
- ¹⁵¹ Юрій Щербак: «Нам треба віднайти своє місце в світі!», *День*, 2011, 17–18 червня.
- ¹⁵² Г. М. Тютюнник, *Твори*. Кн. 2: повісті, упоряд., післямова А. Я. Шевченка, Київ 1985, с. 275.
- ¹⁵³ *Григор Тютюнник, Бути письменником: щоденники, записники, листи*, передм., упоряд. О. Неживого, Київ 2011, с. 92.
- ¹⁵⁴ Там само, с. 95.
- ¹⁵⁵ В. Овсієнко, *Сіренко Володимир Іванович*. URL: <https://museum.khpg.org/1236593857>
- ¹⁵⁶ До 90-річного ювілею поета Володимира Сіренка. *Слово просвіти*, 2021, 16–22 грудня.
- ¹⁵⁷ М. Руденко, *Найбільше диво – життя: спогади*, упоряд. Р. Руденко, Київ 2013, с. 197.
- ¹⁵⁸ Там само, с. 186–187.
- ¹⁵⁹ Там само, с. 289.
- ¹⁶⁰ Там само, с. 290.
- ¹⁶¹ Там само.
- ¹⁶² Л. Кисельов, *Стихи. Вірші*, передм. Д. Затонського, Київ 1970, с. 71.
- ¹⁶³ Там само, с. 59.
- ¹⁶⁴ Там само, с. 72, 83, 98, 103.
- ¹⁶⁵ Л. Кисельов, *Последня песня: стихи; Остання пісня: Вірші*, 2-ге вид. допов. Київ 1972, с. 154.
- ¹⁶⁶ Там само, с. 160.
- ¹⁶⁷ Там само, с. 185.
- ¹⁶⁸ Шевченко А. Наше слово вічністю бринить, *Літературна Україна*, 2008, 6 листопада.
- ¹⁶⁹ Фактично вся творчість Леоніда Кисельова – поезія, поетичні переклади, проза, щоденники, листи – зібрана в книзі «Над ківськими зошитами» (Київ: Ярославів Вал, 2013, 700 с.).

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

- ¹⁷⁰ А. Дімаров, *Прожити й розповісти: повість*, Київ 2017, с. 584.
- ¹⁷¹ О. Гончар, *Щоденники: у 3 т. Т. 3 (1984–1995)*, упоряд., підг. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар, 2-ге вид., випр., Київ 2008, с. 478.
- ¹⁷² І. Дзюба, *Спогади і роздуми на фінішній прямій*, вступ. ст. М. Г. Жулинського, Київ 2008, с. 752.
- ¹⁷³ Б. Антоненко-Давидович, *На шляхах і роздоріжжях: спогади. Невідомі твори*, Київ 1999, с. 275–276.
- ¹⁷⁴ Д. Павличко, *Правда кличе!* Львів 1958, с. 145.
- ¹⁷⁵ П. Шкраб'юк, *Сто кроків до храму: невідоме про відоме*, Львів 2008, с. 192.
- ¹⁷⁶ Калинець Ігор: «Сьогодні я – імпресаріо колишнього поета» (Розмову вела Галина Вдовиченко). *Площа Ринок*, 1992, № 9(57), березень.
- ¹⁷⁷ Цит. за: І. Калинець, *Вогонь Купала: поезії*, передм. Лариси З. Онишкевич, Париж; Балтимор; Торонто 1975, с. 19.
- ¹⁷⁸ А. Дімаров, *Прожити й розповісти: повість*, Київ 2017, с. 13.
- ¹⁷⁹ М. Руденко, *Найбільше диво – життя: спогади*, упоряд. Р. Руденко, Київ 2013, с. 27.
- ¹⁸⁰ Там само, с. 62.
- ¹⁸¹ Є. Сверстюк, *На полі честі: у 2 кн. Кн. 1: Невже то я?* упоряд. О. Сінченко, Київ 2015, с. 14.
- ¹⁸² Там само, с. 15.
- ¹⁸³ Там само, с. 345.
- ¹⁸⁴ Там само.
- ¹⁸⁵ М. Руденко, *Найбільше диво – життя: спогади*, упоряд. Р. Руденко, Київ 2013, с. 104.
- ¹⁸⁶ Там само, с. 413.
- ¹⁸⁷ Там само.
- ¹⁸⁸ М. Руденко, *Поезії*, Київ 1991, с. 165–166.
- ¹⁸⁹ В. Стус, *Твори: в 4 т., 6 кн. Т. 4. Повісті та оповідання. Незакінчені твори. Сценарії. Літературна критика. З'яви, публіцистичні листи та звернення. З таборового зошита*, Львів 1994, с. 468.
- ¹⁹⁰ В. Стус, *Дорога болю: поезії*, упоряд. та післямова М. Х. Коцюбинської, Київ 1990, с. 117.
- ¹⁹¹ Є. Сверстюк, *На полі честі: у 2 кн. Кн. 1: Невже то я?* упоряд. О. Сінченко, Київ 2015, с. 16.
- ¹⁹² І. Світличний, *Серце для куль і для рим: поезії, поетичні переклади, літературно-критичні статті*, Київ 1990, с. 37.
- ¹⁹³ О. Ровенчак, *Дзвін у храмі серця*, Івано-Франківськ 2022, с. 79–80.

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

- ¹⁹⁴ І. Гель, *Грані культури*, Львів 1993, 206 с.
- ¹⁹⁵ Є. Сверстюк, *На полі честі*: у 2 кн. Кн. 1: Невже то я? упоряд. О. Сінченко, Київ 2015, с. 344.
- ¹⁹⁶ П. Григоренко, *Спогади*, Детройт 1984, с. 382.
- ¹⁹⁷ М. Руденко, *Найбільше диво – життя: спогади*, упоряд. Р. Руденко, Київ 2013, с. 539.
- ¹⁹⁸ В. Марченко, *Листи до матері з неволі*, Київ 1994, с. 374.
- ¹⁹⁹ Див.: *Світло*, 1992, Жовтень.
- ²⁰⁰ Я. Лесів, *На лінії болю, Дзвін*, 1991, № 5, с. 4.
- ²⁰¹ Цит. за: Я. Лесів, *Мить: вірші із в'язниці*, упоряд. Н. Світлична, Нью-Йорк 1982, с. 21.
- ²⁰² В. Матейко, *Йосип Тереля. «Ходячий апостол, якого позбавили Батьківщини»*. URL: <https://zakarpattia.net.ua/Zmi/116361-Iosyp-Terelia.-KNodiachyi-apostol-kotroho-pozbavyly-Batktivshchynu>
- ²⁰³ Дмитро Гнатюк: «Навіть японці мою Черемшину співають», *Україна молода*, 2010, 10 вересня.
- ²⁰⁴ Анатолій Дімаров: «Стиль письменника – це щоденна каторжна праця», *Літературна Україна*, 2011, 4 серпня.
- ²⁰⁵ А. Дімаров, *Прожити й розповісти: повість*, Київ 2017, с. 88–89.
- ²⁰⁶ П. Шкраб'юк, *Понід Золоті Ворота: шість елегій про родину Калинців*, 2-ге вид. допов., випр., Львів 2018, с. 328–329.
- ²⁰⁷ Радянська влада жорстко покарала окремих членів і симпатиків Українського національного комітету: Іван Коваль, Богдан Грицина, Федір Проців були розстріляні. Хоча головним у діяльності УНК «вважалося виховання любові до України без застосування будь-якого примусу чи насильства... майбутню роботу бачили на теренах Великої України». (Див.: І. Воробель, *Персональна куля для Романа Гурного, За вільну Україну*, 1995, 14 вересня).
- ²⁰⁸ Цит. за: І. Калинець, *Вогонь Купала: поезії*, передм. Лариси З. Онишкевич, Париж; Балтимор; Торонто 1975, с. 11.
- ²⁰⁹ Там само.
- ²¹⁰ А. Радигін, *Життя в мордовських концтаборах зблизька*, Мюнхен 1974, с. 22.
- ²¹¹ В. Мороз, *Тверді мелодії: збірник творів і виступів Волептина Мороз на Волі*, Клівленд 1980, с. 63.
- ²¹² М. Руденко, *Найбільше диво – життя: спогади*, упоряд. Р. Руденко, Київ 2013, с. 634.
- ²¹³ Див.: *Літературна Україна*, 1992, 30 квітня.
- ²¹⁴ В. Марченко, *Листи до матері з неволі*, Київ 1994, с. 299.

ВТЕЧА ВІД СОЦРЕАЛІЗМУ І МОДЕРНІЗМ...

- ²¹⁵ А. Радигін, *Життя в мордовських концтаборах зблизька*, Мюнхен 1974, с. 30–31.
- ²¹⁶ М. Руденко, *Найбільше диво – життя: спогади*, упоряд. Р. Руденко, Київ 2013, с. 557.
- ²¹⁷ Там само, с. 542.
- ²¹⁸ М. Руденко, *Поезії*, Київ 1991, с. 295.
- ²¹⁹ І. Франко, *Зібрання творів: у 50 т. Т. 1. Поезія*, Київ 1978, с. 25–26.
- ²²⁰ С. Кириченко, Прем'єра «тіней» і теперішні спогади, *Літературна Україна*, 2005. 17 березня.
- ²²¹ М. Осадчий, *Більмо*, Львів 1993, с. 59–60.
- ²²² І. Світличний, *Серце для куль і для рим: поезії, поетичні переклади, літературно-критичні статті*, Київ 1990, с. 31.
- ²²³ А. Дімаров, *Прожити й розповісти: повість*, Київ 2017, с. 612.
- ²²⁴ В. Стус, *Дорога болю: поезії*, упоряд. та післямова М. Х. Коцюбинської, Київ 1990, с. 48.
- Р. С. Свій відхід Алла передбачала. Надія Світлична згадує, що в одному з листів вона описує смерть матері свого чоловіка і вживає фразу: «Якщо Бог є, він пошле мені смерть жваву і темпераментну». Це було, зауважує Світлична, «за півроку до її власної смерті. Якесь містичне пророцтво. Люді Семикіній розповідала сон, де за нею прийшла смерть». (Див.: Л. Огнева, *Та, що світила всім*, Київ 2021, с. 166).
- Чоловік Алли, художник Віктор Зарецький, теж «був дуже чутливий, ще й професія його сприяє такому загостреному відчуттю. А вночі йому приснився такий сон. Він побачив свою матір, її очі (вона не так давно померла) і закривавлену Аллу. Він зрозумів, що її немає живої. З такою вісткою і приїхав до мене вранці». (Л. Огнева, *Та, що світила всім*, Київ 2021, с. 335).
- ²²⁵ О. Гончар, *Щоденники: у 3 т. Т. 3 (1984–1995)*, упоряд., підг. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. 2-ге вид., випр. Київ 2008, с. 70.
- ²²⁶ О. Гончар, *Щоденники: у 3 т. Т. 2 (1968–1983)*, упоряд., підг. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. 2-ге вид., випр., Київ 2008, с. 124.
- ²²⁷ О. Гончар, *Щоденники: у 3 т. Т. 3 (1984–1995)*, упоряд., підг. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. 2-ге вид., випр., Київ 2008, с. 403–404.
- ²²⁸ М. Руденко, *Найбільше диво – життя: спогади*, упоряд. Р. Руденко, Київ 2013, с. 462.
- ²²⁹ Там само, с. 154.
- ²³⁰ Л. Огнева, *Та, що світила всім*, Київ 2021, с. 235–236.
- ²³¹ О. Ровенчак, *Дзвін у храмі серця*, Івано-Франківськ 2022, с. 24.

ПЕТРО ШКРАБ'ЮК

- ²³² В, Яворський-Волдмур, Микола Холодний. Поет, якого ніхто не любив, *Українська літературна газета*, 2022, квітень № 7–8.
- ²³³ М. Руденко диво, *Найбільше – життя: спогади*, упоряд. Р. Руденко, Київ 2013, с. 471.
- ²³⁴ П. Шкраб'юк, *Понід Золоті Ворота: шість елегій про родину Калинців*, 2-ге вид., випр., доп., Львів 2018, с. 380–381
- ²³⁵ Л. Огнева, *Та, що світила всім*. Київ 2021, с. 167–168, 352.
- ²³⁶ Л. Огнева, *Та, що світила всім*. Київ 2021, с. 350; П. Шкраб'юк, *Понід Золоті Ворота: шість елегій про родину Калинців*, 2-ге вид., випр. допов., Львів 2018, с. 381.
- ²³⁷ М. Руденко, *Поезії*, Київ 1991, с. 173–174.
- ²³⁸ Л. Костенко, *Вибране*. Київ 1989, с. 227.
- ²³⁹ М. Руденко, *Найбільше диво – життя: спогади*, упоряд. Р. Руденко, Київ 2013, с. 208.
- ²⁴⁰ Є. Сверстюк, *На полі честі: у 2 кн. Кн. 1: Невже то я?* упоряд. О. Сінченко, Київ 2015, с. 166–167.
- ²⁴¹ М. Руденко, *Найбільше диво – життя: спогади*, упоряд. Р. Руденко, Київ 2013, с. 663.
- ²⁴² О. Гончар, *Щоденники: у 3 т. Т. 3 (1984–1995)*, упоряд., підг. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. 2-ге вид., випр., Київ 2008, с. 403.
- ²⁴³ Там само, с. 403–404.
- ²⁴⁴ Там само, с. 282.
- ²⁴⁵ Там само, с. 560.
- ²⁴⁶ І. Жиленко, *Ното feriens: спогади*, Київ 2011, с. 618.